

Wydział Architektury
Faculty of Architecture

Studia magisterskie II stopnia, kierunek Architektura
Master Degree, Study Programme: Architecture

Michalina Zyga
126714

PAMIĘĆ PODZAMCZA. REWITALIZACJA DAWNEJ DZIELNICY ŻYDOWSKIEJ W LUBLINIE.
THE MEMORY OF PODZAMCZE. REVITALIZATION OF THE FORMER JEWISH QUARTER IN LUBLIN.

Praca dyplomowa magisterska
The Master Diploma Thesis

Nazwa jednostki dydaktycznej (Name of the teaching unit):

A-9 Katedra urbanistyki i architektury struktur miejskich

Promotor (Promoter): dr inż. arch. Damian Poklewski-Koziełł

Recenzent: prof. dr hab. inż. arch. Jacek Gyurkovich

Rok akademicki (Academic year):2021/2022

Spis treści

1. Streszczenie w języku polskim i angielskim	3
2. Esej - Miejsca pamięci w kontekście kształtowania miejskiej przestrzeni publicznej	4
2.1. Wstęp	4
2.1.1. Wybór tematu	4
2.1.2. Przegląd literatury i stan badań	5
2.1.3. Cel i teza pracy	9
2.1.4. Zakres pracy i materiał badawczy	9
2.1.5. Metoda badawcza	10
2.2. Studium	11
2.2.1. Podstawowe definicje	11
2.2.2. Miejsce pamięci a przestrzeń publiczna	16
2.2.3. Dobór kryteriów i przykładów	17
2.3. Studium przypadku: analiza wybranych realizacji	20
2.3.1. Analiza	20
2.3.2. The National September 11 Memorial	21
2.3.3. The Outdoor Symbolic Memorial	25
2.3.4. Dutch Holocaust Memorial of Names	29
2.3.5. Inflexión Memorial Park	33
2.3.6. Plac Bohaterów Getta	37
2.3.7. Analiza porównawcza	40
2.3.8. Wnioski	42
2.4. Podsumowanie	44
3. Analiza miejsca – Podzamcze, Lublin	45
3.1. Analiza historyczna	45
3.1.1. Historia Żydów Lubelskich	45
3.1.2. Kalendarium	47
3.1.3. Struktura urbanistyczna Podzamcza sprzed likwidacji getta	48
3.1.4. Najważniejsze ulice Podzamcza	49
3.1.5. Charakterystyka zabudowy Podzamcza	50
3.1.6. Struktura urbanistyczna po likwidacji getta	52
3.2. Analiza terenu Podzamcza	53
3.2.1. Funkcje	53
3.2.2. Komunikacja	53
3.2.3. Zieleń i przestrzenie publiczne	53

3.2.4.	Istniejące formy upamiętniające getto	54
4.	Opis projektu	56
4.1.	Idea	56
4.2.	Założenia projektowe	57
4.2.1.	Pamięć	57
4.2.2.	Spójność	58
4.2.3.	Żywotność	59
4.3.	Przestrzeń pamięci	61
5.	Opis Techniczny	63
5.1.	Przedmiot inwestycji	63
5.1.1.	Lokalizacja i program inwestycji	63
5.1.2.	Podstawa opracowania.	63
5.1.3.	Materiały wyjściowe i archiwalne	63
5.1.4.	Cel i zakładany efekt inwestycji.	63
5.2.	Inwentaryzacja i istniejące uwarunkowania	64
5.2.1.	Aktualne zagospodarowanie terenu	64
5.2.2.	Istniejąca infrastruktura techniczna	64
5.2.3.	Istniejąca zabudowa	64
5.2.4.	Istniejący układ drogowy	64
5.2.5.	Warunki gruntowo-wodne	64
5.3.	Obiekty przeznaczone do rozbiórki	65
5.4.	Rozwiązania sytuacyjne	65
5.4.1.	Podstawowe dane techniczne	65
5.4.2.	Ukształtowanie terenów zabudowy	66
5.4.3.	Ukształtowanie układu drogowego	67
5.4.4.	Ukształtowanie przestrzeni pieszych	69
5.4.5.	Ukształtowanie terenów zielonych	69
5.4.6.	Przebieg kanału wodnego	69
5.4.7.	Infrastruktura	70
6.	Bibliografia	71

1. Streszczenie w języku polskim i angielskim

Tematem pracy dyplomowej jest rewitalizacja terenu Podzamcza – dawnej dzielnicy żydowskiej w Lublinie. Projekt dotyczy zagospodarowania przestrzennego dla obszaru o dużych walorach kulturowych i historycznych położonego w centrum miasta. Głównym celem projektu jest zwiększenie świadomości użytkowników przestrzeni na temat jego historii. Projekt jest propozycją przywrócenia dawnego układu przestrzennego Podzamcza i jego adaptacji do współczesnych potrzeb mieszkańców Lublina. Zaprojektowane zostały Place Pamięci – miejsca pamięci pełniące jednocześnie funkcję placów miejskich. Projekt wprowadza ład przestrzenny i jednocześnie przywraca pamięć o żydowskim Lublinie oraz zlikwidowanym getcie.

The subject of the thesis is the revitalization of Podzamcze - the former Jewish quarter in Lublin. The project concerns the spatial development of an area of great cultural and historical value, located in the city center. The main goal of the project is to increase the awareness of citizens about history of Lublin. The project is a proposal to restore the former spatial layout of Podzamcze and its adaptation to the contemporary needs of the inhabitants of Lublin. Memorial Sites have been designed - places of remembrance that also function as city squares. The project introduces spatial order and at the same time restores the memory of Jewish Lublin and the liquidated ghetto.

2. Esej - Miejsca pamięci w kontekście kształtowania miejskiej przestrzeni publicznej

2.1. Wstęp

2.1.1. Wybór tematu

Temat rewitalizacji i odnowy historycznych przestrzeni miejskich, dotkniętych różnego rodzaju tragicznymi wydarzeniami, wydaje się być istotnym w Polsce. Kraj, który doświadczył wielu strat w związku ze swoją rolą w II wojnie światowej, posiada dużą ilość śladów, przestrzeni, które były sceną dla tragicznych zdarzeń. Miejsca martyrologiczne, place i ulice będące świadkami śmierci wielu ludzi, są już nieodłączną częścią polskich miast. Stąd też wynika potrzeba zgłębienia tematu pamięci w przestrzeni urbanistycznej Polski. W kraju, który sam w sobie jest miejscem pamięci na mapie Europy, nie może zabraknąć miejsca na rozmowę o odpowiednim kształtowaniu pomników i memoriałów.

Jednym z najbardziej tragicznych wydarzeń w historii ludzkości oraz historii Polski była Zagłada Żydów. Była to zagłada nie tylko ludzkich istnień, ale także bogatej kultury i unicestwienie społeczności, które były dużą częścią polskich miast. Przed II wojną światową, Żydzi stanowili 8,5% ogółu obywateli i aż 21% ludności miejskiej¹. Byli więc grupą społeczną silnie wpływającą na kształt polskich miast. Likwidacja gett żydowskich była jednym z licznych działań przyczyniających się do destrukcji materialnych śladów ich dziedzictwa. Pozostawione po dawnych dzielnicach przestrzenie, które przez lata były niemyym pomnikiem tamtych wydarzeń, w niektórych miastach zostały uzupełnione. Powstały nowe dzielnice, nowe struktury urbanistyczne, które w lepszy lub gorszy sposób uzupełniały „luki” w tkance miejskiej, tym samym zacierając ślady przeszłości.

To „uzupełnienie”, stopniowy rozwój urbanistyczny miasta i zrastanie się blizn jest naturalnym następstwem po okresie destrukcji. Zanikanie pustych przestrzeni będących wypadkową tragicznych zdarzeń, takich jak bombardowanie, atak terrorystyczny oraz wojna, jest nie tylko naturalnym, ale także pożądanym krokiem w rozwoju miasta². Często jednak zdarza się, że miasto żyje dalej, realizowana jest rewitalizacja zdegradowanej przestrzeni, ale w procesie odnowy zapomina się o historii danego miejsca.

Można zauważyć, że samo zagadnienie tworzenia przestrzeni publicznych jest w Polsce realną potrzebą, dlatego temat ten jest aktualny w dyskusji o urbanistyce. Biorąc pod uwagę fakt „potencjału martyrologicznego”, ilość miejsc i zdarzeń, które powinny być upamiętniane przez społeczeństwo, można uznać, że kreowanie i odpowiednie kształtowanie miejsc pamięci w strukturach miejskich jest potrzebne. Polskie miasta posiadają bogatą oraz często tragiczną historię i jednocześnie potrzebują lepszego uporządkowania swoich przestrzeni publicznych.

---

¹ Źródło: <https://www.polska1918-89.pl/spoleczenstwo-ii-rzeczypospolitej,22.html>. Dostęp: 10.03.2022.

² 1. Szmygin B.. 2008. Czy można ochronić świat, który przestał istnieć? W: Przywracanie pamięci : rewitalizacja zabytkowych dzielnic żydowskich w miastach Europy Środkowej / red. nauk. Monika Murzyn-Kupisz, Jacek Purchla ; [tł. z jęz. ang. Monika Myszkiewicz, tł. z jęz. niem. Joanna Czudec ; Międzynarodowe Centrum Kultury].

Można sformułować wniosek, że w naszej rodzimej dyskusji powinno znaleźć się także miejsce na głębsze zbadanie tematu kształtowania miejsc pamięci, zwłaszcza w kontekście tworzenia przestrzeni publicznej i społecznej.

Zasadniczym problemem jaki można dostrzec w tym zagadnieniu jest problematyka połączenia tematu smutnego, godzącego w emocjonalny odbiór użytkownika, a stworzeniem dla niego miejsca, które stanowić będzie żywą część miasta. Pytaniem jest, jak utworzyć pomnik, oddać hołd i szacunek, zwrócić uwagę przechodnia na pamięć o historii miejsca, przez które codziennie przechodzi? Kwestią wartą zbadania jest – czy można pogodzić ze sobą te dwie funkcje: upamiętnienia wydarzenia tragicznego i kreowania przestrzeni przyjemnej w odbiorze, rekreacyjnej? Temat przestrzeni pamięci w strukturze miejskiej tym różni się od ogólnego kształtowania miejsc pamięci, że często muzea związane z tragicznym zdarzeniami znajdują się w pewnym fizycznym oddaleniu od życia codziennego. Oddziela je od mieszkańców odległość (lokalizacja poza miastem, wśród zieleni) lub mury budynku muzealnego, które ukrywają swoje wnętrza i nie kłują w oczy smutną historią. Natomiast przestrzenie publiczne, otwarte i ogólnodostępne, w formie placów, dziedzińców czy większych enklaw w centrach miast, oprócz pełnienia roli miejsca pamięci, stanowią także integralną część struktury miejskiej. Są często punktem węzłowym, charakterystycznym, który jej użytkownikom nie może kojarzyć się jedynie z wydarzeniem, które upamiętniają, ale także z życiem miasta. Kwestia kommemoratywności przestrzeni czynić będzie ją odmienną od zwykłego placu miejskiego. Forma architektoniczna, urbanistyczna danej przestrzeni kommemoratywnej powinna zwracać uwagę użytkownika, że nie znajdują się na placu zabaw ani w wesołym miasteczku.

Jedno z pytań brzmi, w jakim stopniu materialna forma przestrzeni powinna przypominać o niematerialnej historii miejsca, tak żeby jej użytkownik nie został przytłoczony i nie zaczął danego miejsca unikać? Jak kształtować przestrzeń pamięci, tak żeby jednocześnie była memoriałem i nie przestała pełnić swojej miejskiej funkcji, jaką jest bycie sceną dla życia codziennego? Istnieją przykłady rozwiązań takich przestrzeni, które pokazują, że jest to możliwe. Realizacje te charakteryzują się różnorodnością rozwiązań ze względu na indywidualność tragedii jakie upamiętniają. W przypadku kształtowania przestrzeni miejskiej, która dotyczy problemu kontekstu historycznego i kulturowego, rozwiązania wykorzystane przez jej projektantów zawsze powinny być indywidualne.

2.1.2. Przegląd literatury i stan badań

Tematyka tworzenia miejsc pamięci była szeroko podejmowana przez badaczy i krytyków architektury. Wkład w rozwój wiedzy w kontekście międzynarodowym mieli James E. Young, Shelley Hornstein, Jeff Malpas, Ágnes Erőss. Problem miejsc pamięci w kontekście polskiej architektury pomnikowej był podejmowany przez takich badaczy jak Agnieszka Gębczyńska-Janowicz, Kinga Racoń-Leja, Małgorzata Petelenz, Bogusław Szmygin, Grzegorz Rytel, Katarzyna Radecka. Omawiany temat ma charakter interdyscyplinarny. Dotyka zarówno

problematyki formalnej z zakresu architektury i urbanistyki, a także czysto humanistycznej. Miejsca pamięci to miejsca ściśle związane z historią, kulturą i dziedzictwem. Ich kształtowanie dotyczy także zakresu nauk psychologicznych, ze względu na istotę emocjonalnego odbioru danej przestrzeni.

Szeroki temat miejsc pamięci i założeń pomnikowych opisuje Agnieszka Gębczyńska-Janowicz. Dotyka ona problematyki zwłaszcza areny polskiej. Ukazuje historię i ewolucję przestrzeni upamiętniających, a także proces odejścia od czystych form pomnikowych. Zauważa związek między zmianą kierunku kształtowania pomników a systemem totalitarnym, który obraz pomnika w formie monumentalnej, jednoelementowej uczynił negatywnym³. Zmianę w myśleniu o sposobach kształtowania miejsc pamięci w Polsce można zauważyć już na przełomie lat 80 i 90 XX wieku⁴.

Tematyki miejsc pamięci dotykała w swoich badaniach także Kinga Racóń-Leja. Na podstawie publikacji dotyczących tematyki wojny i jej oddziaływania na struktury miast można zauważyć także inne podejście do kreowania przestrzeni kommemoratywnych. Zwrócona zostaje uwaga na fakt, że „najbardziej oczywistym sposobem upamiętnienia [...] jest ochrona”⁵. Miejsca pamięci, w przypadku obiektów bezpośrednio związanych z upamiętnianym wydarzeniem i jednocześnie zachowanych w swojej materialnej formie, często nie trzeba dodatkowo ubogacać formami pomnikowymi. Sama ochrona danej przestrzeni i jej fizycznego stanu, uwypuklenie ważnych jej aspektów poprzez dyskretny komentarz może stworzyć miejsce pamięci.

Profesor Racóń-Leja przytacza przykład miejsca pamięci Auschwitz-Birkenau, obiektu który sam w sobie stał się miejscem pamięci. W latach 50. XX wieku pojawiały się propozycje utworzenia bardziej symbolicznej formy upamiętnienia danego miejsca niż poprzez konserwację istniejących zabudowań obozu. Projekt Oskara i Zofii Hansenów przedstawiał metaforyczne podejście do tematu – delikatne w formie, ale uderzające poprzez swój przekaz. Architekci zaproponowali przecięcie terenu obozu asfaltową drogą, po której przechadzać się będą mogli odwiedzający. Droga miałaby przeprowadzać widza przez świat, który zmarł w miejscu, do którego nie można już powrócić. Zamknięcie bramy do obozu miało w symboliczny sposób pokazywać, że nikt już na jego teren nie będzie musiał wchodzić. Pomysł ten jednak nie został zaakceptowany. Można na podstawie tego przykładu zauważyć, że nie w każdym przypadku sprawdza się symbolizm i poetyckość.

Ważnym materiałem źródłowym stały się publikacje dr Małgorzaty Petelenz. Analiza ewolucji form pomnikowych oraz analiza muzealnych przestrzeni pamięci były inspiracją dla

---

³ Gębczyńska-Janowicz, A.. 2010. Polskie założenia pomnikowe. Rola architektury w tworzeniu miejsc pamięci od połowy XX wieku. Wydawnictwo Neriton: Warszawa. S.28.

⁴ Ibidem.

⁵ Racóń-Leja K.. 2019. Miasto i Wojna. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej: Kraków. S.125.

zglobiania tego tematu. Zaproponowana przez dr Petelenz typologia stała się natomiast podstawą merytoryczną niniejszej pracy.

W publikacji „Architektura Pamięci” autorka przeprowadziła badanie analizujące muzealne przestrzenie pamięci związane z II wojną światową w Polsce z XXI wieku w kontekście ich wpływu na odbiór przestrzeni. Petelenz wskazuje, że współczesne formy muzealnych przestrzeni pamięci, to zazwyczaj formy kubaturowe wraz ze współgrającym otoczeniem, które razem z główną formą obiektu ma za zadanie uderzać w emocjonalną percepcję odbiorcy. Zauważa odejście od tradycyjnego myślenia o formach memoratywnych jako formach rzeźbiarskich na rzecz przyjęcia kompozycji wieloelementowych. **Odchodzi się od form jednoelementowych na rzecz dużych, często rozległych kompozycji, które autorka określa mianem przestrzeni pamięci.** Zwrócona została także uwaga na zwiększenie atrakcyjności przestrzeni miejskiej poprzez wykreowanie nowej muzealnej przestrzeni. Miejsca pamięci w formach muzealnych mogą wywoływać tak zwany Efekt Bilbao. Dana przestrzeń może zostać ożywiona i zrewitalizowana dzięki powstaniu miejsca pamięci w kontekście centrotwórczym lub tanatoturystycznym⁶.

Tanatoturystyka jest jednym ze zjawisk ściśle powiązanych z miejscami pamięci, które są często generatorami tego rodzaju ruchu turystycznego. Formy w jakich współcześnie rozwija się ten szczególny rodzaj turystyki oraz wpływ jaki ma na architekturę pamięci, w swoich badaniach opisuje między innymi Małgorzata Petelenz⁷ i Sławoj Tanaś⁸.

Bliską tematykę porusza też Artur Jasiński. W swoich badaniach skupia się na wpływie terroryzmu na architekturę i urbanistykę, dotykając między innymi kwestii kształtowania przestrzeni doświadczonych w przeszłości przez ataki terrorystyczne⁹. Większość badań skupia się na analizie form architektoniczno-urbanistycznych – muzeów dotykających problematyki wojny, zagłady lub upamiętniania wydarzeń chwalebnych, historycznych. Poddawana obserwacji jest zazwyczaj kubatura wraz z zagospodarowaniem terenu lub też sam budynek. W tematyce architektury miejsc pamięci bardzo często badane są formy architektoniczne i ich kontekstualność. Dostrzeżona luka w badaniach nad formami kommemoratywnymi dotyczy zatem form urbanistycznych, miejskich, w formie placów, skwerów czy rynków, których przestrzeń poprzez zagospodarowanie małą architekturą, instalacją lub niewielką formą architektonicznej rzeźby, ożywia fragment miasta i jednocześnie staje się pomnikiem upamiętniającym trudne w odbiorze wydarzenia. Badania wykazują, że otwarte przestrzenie kommemoratywne posiadają potencjał centrotwórczy¹⁰, w większości analizowanych

⁶ Petelenz M. 2021. Architektura pamięci. II wojna światowa, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej: Kraków. S. 264

⁷ Petelenz M. 2019. Miejsca pamięci w przestrzeni Paryża. Tanatoturystyka. Przestrzeń Urbanistyka Architektura (vol. 2): s. 61-74. Kraków. <https://doi.org/10.4467/00000000PUA.19.022.11442>

⁸ Tanaś S.. 2006. Tanatoturystyka - kontrowersyjne oblicze turystyki kulturowej. Peregrinus Cracoviensis (Z. 17).

⁹ Jasiński A.. 2013. Architektura w czasach terroryzmu. Wydawnictwo Wolters Kluwer: Warszawa.

¹⁰ Ibidem.

przypadków danej przestrzeni towarzyszy forma kubaturowa w postaci budynku muzeum. Postawione zostaje zatem pytanie, czy przestrzeń pamięci upamiętniające wydarzenia tragiczne, takie którym nie towarzyszy obiekt muzealny, posiadają podobny potencjał centrowczy do muzealnych przestrzeni pamięci?

2.1.3. Cel i teza pracy

Na podstawie analizy literatury przedmiotu sformułowana została następująca teza:

Współczesne miejsca pamięci w formie miejskich obszarów funkcjonują jako przestrzenie publiczne.

Badanie przeprowadzone w niniejszej pracy ma na celu przedstawienie spektrum rozwiązań wykorzystywanych przy projektowaniu miejsc pamięci w formie ogólnodostępnych przestrzeni publicznych. Istotą badania jest znalezienie powiązań między cechami przestrzeni kommemoratywnej i przestrzeni publicznej w miastach i analiza rozwiązań przedstawiona na konkretnych przykładach.

Kontekst determinujący powstanie miejsca pamięci sam w sobie powoduje, że każde rozwiązanie danej przestrzeni może przybierać zupełnie różne formy. Podstawowym pytaniem, które należy zadać w podejmowanym zagadnieniu jest kwestia istnienia konfliktu między trudnym emocjonalnym odbiorem danej formy urbanistyczno-architektonicznej, a jej miejską funkcją placu. Wybrane realizacje powinny wykazać w jaki sposób projektanci podejmują wyzwanie łączenia tych dwóch funkcji: memoriału i przestrzeni rekreacyjnej. Przeprowadzona analiza ma na celu sprawdzenie, czy memoriał może stanowić jednocześnie integralną część struktury urbanistycznej miasta.

2.1.4. Zakres pracy i materiał badawczy

Zakres pracy

Miejsca pamięci przybierają różnorodne formy. W celu zidentyfikowania i wyznaczenia materiału badawczego posłużono się typologią form kommemoratywnych zdefiniowanych przez Małgorzatę Petelenz. Zaproponowana przez dr Petelenz typologia przedstawia podział form pomnikowych ze względu na ich skalę oraz stopień zaaranżowania przestrzeni: pomniki jednoelementowe, obiekty kubaturowe oraz obszary. Badanie obejmuje swoim zakresem analizę miejsc pamięci, które mogą zostać zaliczone do typu „obszar”. Według definicji dr Petelenz „obszary” są zdefiniowanymi przestrzeniami, których aranżacja oparta jest na kompozycji wieloelementowej¹¹. Zakres pracy obejmuje zatem badanie form urbanistycznych, otwartych przestrzeni miejskich.

Materiał badawczy

Dokonana analiza przybrała formę charakterystyki wybranych realizacji architektoniczno-urbanistycznych. Punktem wyjściowym do przeprowadzenia badania był dobór materiału badawczego. Dokonano przeglądu zrealizowanych przestrzeni publicznych pełniących funkcję

---

¹¹ Petelenz M. 2021. Architektura pamięci. II wojna światowa, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej: Kraków. S. 32.

memoriału. Cechami determinującymi zaliczenie danego projektu jako reprezentatywnego i użytecznego dla przeprowadzanej analizy były następujące cechy:

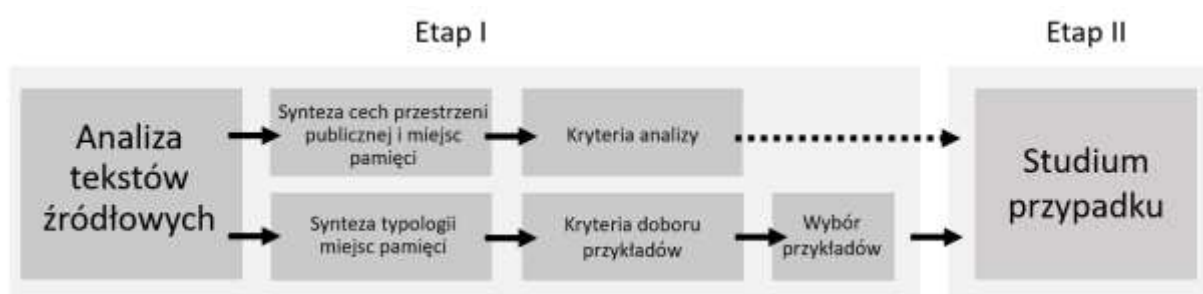
- Przynależność do typu formy pomnikowej „obszar”¹²
- Przestrzeń publiczna w formie otwartej, ogólnodostępnej przestrzeni
- Lokalizacja w strukturze miejskiej
- Kontekst powstania danej przestrzeni – miejsce upamiętnienia tragicznych wydarzeń lub/oraz ich ofiar
- Realizacja wykonana w XXI wieku

2.1.5. Metoda badawcza

Przyjęte w pracy metody badawcze to analiza literatury oraz analiza wybranych przez autorkę przykładów.

1. W pierwszym etapie badania dokonano przeglądu tekstów źródłowych dotyczących problematyki kształtowania miejsc pamięci oraz ogólnych zasad dotyczących projektowania przestrzeni publicznych. Dokonano syntezy kluczowych cech przestrzeni publicznej i miejsc pamięci, a także syntezy typologii miejsc pamięci. Na ich podstawie wyróżniono kryteria oceny miejskiej przestrzeni publicznej w kontekście funkcji miejsca pamięci.

2. W drugim etapie badania dokonana została analiza poszczególnych przykładów uznanych za reprezentatywne dla danego tematu. Charakterystyka realizacji przybrała formę studium przypadku. Projekty zostały przeanalizowane w formie opisowej. Efektem końcowym jest przedstawienie wyników analizy w formie tabelarycznej, zestawiającej wszystkie wykorzystane przykłady, stopień spełnienia kryteriów oraz ocenę ogólną.

II. 1 Schemat ilustrujący etapy pracy badawczej, oprac. własne.

¹² Ibidem.

2.2. Studium

2.2.1. Podstawowe definicje

Przestrzeń publiczna

Na potrzeby dalszej analizy należy zdefiniować, czym jest przestrzeń publiczna. Odwołać się można do prawnej definicji tego pojęcia, która pojawia się w Ustawie o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym. Obszar przestrzeni publicznej to „[...]obszar o szczególnym znaczeniu dla zaspokojenia potrzeb mieszkańców, poprawy jakości ich życia i sprzyjający nawiązywaniu kontaktów społecznych ze względu na jego położenie oraz cechy funkcjonalno-przestrzenne [...]”¹³.

Przestrzeń publiczną opisuje także Kazimierz Wejchert. Według niego to przestrzeń „dostępna dla całej społeczności i przybyszy z zewnątrz”, miejsce w którym znajdują się obiekty symboliczne i budujące tożsamość miasta, obiekty o walorach kulturalnych i społecznych. W przestrzeni publicznej toczy się życie miasta ¹⁴.

Przestrzeń publiczna „stanowi o [...] możliwości tworzenia różnorodnych kontaktów międzyludzkich, czyli o faktycznym życiu miasta”. Znaczenie kategorii przestrzeni publicznej wzrosło w latach 70 XX wieku, razem ze schyłkiem modernizmu. Wtedy zaczęto dopatrywać się możliwości rozwoju miasta i uatrakcyjnienia jego struktury poprzez formowanie nowych przestrzeni publicznych. M. Rogowska zauważa, że pojęcie przestrzeni publicznej, mimo możliwości wytyczenia kilku podstawowych cech charakterystycznych, jest trudne do jednoznacznego i klarownego opisanie jedną definicją. Przytoczone przez nią przykładowe cechy przestrzeni publicznej to: dostępność dla wszystkich jej użytkowników, ułatwianie komunikacji oraz interakcji między użytkownikami, zaspokojenie potrzeb lokalnych mieszkańców, przyciąganie użytkowników z zewnątrz. Istotną cechą dobrej przestrzeni publicznej, takiej która kształtuje charakter miasta, jest także posiadanie charakterystycznych wyróżników, które będą nadawać miejscu tożsamość i umożliwiać będą jego identyfikację¹⁵.

Kluczowe cechy przestrzeni publicznej określają także autorzy opracowania „Jak przetworzyć miejsce”. Wyróżniają cztery główne aspekty, na których opiera się jakość projektowanej przestrzeni¹⁶:

- Dostępność – rozwiązania ułatwiające fizyczny dostęp do danego miejsca, stopień jego widoczności i poziom poczucia bezpieczeństwa jaki jest zapewniony w jego obrębie;

---

¹³ Ustawa z dnia 31 marca 2021 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym Dz.U. 2021 poz. 741. Stan na 03.04.2022.

¹⁴ Wejchert K., 1993. Przestrzeń wokół nas. Fibak Noma Press, Katowice.

¹⁵ Rogowska M.. 2016. Przestrzeń Publiczna W Mieście – Zagadnienia Wybrane. Studia KPZK (No 170): 158-164. Polska Akademia Nauk Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju. ISSN 0079-3507.

¹⁶ Jeleński T.; Kosiński W..2009. Jak przetworzyć miejsce: Podręcznik kreowania udanych przestrzeni publicznych. Wydawca: Fundacja Partnerstwo dla Środowiska. Kraków. S.: 26-27.

- Funkcjonalność – wprowadzenie różnorodnych aktywności i możliwych działań w obręb przestrzeni publicznej. Bez funkcji, bez możliwości podjęcia aktywności przestrzeń nie jest interesująca;
- Komfort – zapewnienie bezpieczeństwa użytkowników, poziom czystości, skala wnętrza urbanistycznego, dostępność odpowiedniego wyposażenia w postaci małej architektury;
- Wartość społeczna – istnienie warunków do nawiązywania więzów społecznych między użytkownikami przestrzeni.

Istotne także wydaje się wyznaczenie uniwersalnych form w jakich zwykle występuje przestrzeń publiczna. Głównymi formami są: ulica (przebieg w formie traktu komunikacyjnego lub komunikacyjno-handlowego) oraz plac (przebieg w formie większego obszaru uzupełnionego dodatkowymi atrakcjami)¹⁷.

Propozycję definicji omawianego pojęcia przedstawia także Krzysztof Bierwiazzonek. Miejska przestrzeń publiczna jest obszarem miasta, której głównymi cechami są: dostępność, przyciąganie, zapewnienie warunków do konfrontacji mieszkańców, estetyka, forma zachęcająca do spotkań towarzyskich i aktywności oraz bezpieczeństwo. Wskazuje na wagę estetyki placu. Miejska przestrzeń publiczna powinna być także przyciągająca użytkowników pod względem wizualnym¹⁸.

Podsumowując, przestrzeń publiczna jest obszarem w formie ulicy lub placu miejskiego, którego główną funkcją jest budowanie tła dla interakcji społecznych mieszkańców miasta oraz jego gości. Dobra przestrzeń publiczna charakteryzuje się przede wszystkim możliwością zaspokojenia potrzeb materialnych i niematerialnych jej użytkowników oraz stanowieniem wyróżniającego się punktu na mapie miasta w percepcji jego odbiorcy.

Miejsce pamięci

Kolejnym pojęciem winnym zdefiniowania jest miejsce pamięci. Hasło to jest bardzo ogólne, pozostawiające duże pole do jego interpretacji. Ze względu na złożoność pojęcia, sformułowanie jednej definicji powinno być poprzedzone wykazaniem ogólnej charakterystyki kształtowania miejsc pamięci, przeprowadzonej wcześniej przez badaczy zajmujących się danym tematem. Po raz kolejny wykorzystać można prawną definicję obecną w Ustawie o miejscach pamięci narodowej¹⁹, która wyszczególnia czym jest miejsce pamięci narodowej:

- grób lub cmentarz wojenny;
- nieruchomość lub obiekt budowlany albo jego pozostałości, upamiętniające postaci lub wydarzenia znaczące dla Narodu i Państwa Polskiego, a w szczególności pomnik, krzyż przydrożny, kapliczka, kopiec;

¹⁷ Lorens P., Martyniuk-Pęczek J. (red.). 2010. Problemy kształtowania przestrzeni miejskich. Wyd. „Urbanista”, Gdańsk. S. 21.

¹⁸ Bierwiazzonek K. 2016. Społeczne znaczenie miejskich przestrzeni publicznych. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego: Katowice. S. 42

¹⁹ Projekt Ustawy o miejscach pamięci narodowej z dnia 13.12.2007 r. Stan na 03.03.2022r.

- inny obiekt lub przedmiot związany z wydarzeniami lub postaciami znaczącymi dla dziedzictwa Narodu i Państwa Polskiego, a w szczególności tablica pamiątkowa.

Pojęcie wywodzące się z ustawy charakteryzuje się jednak odniesieniem do narodowego aspektu pamięci. Miejsca pamięci analizowane w niniejszej pracy odnoszą się także do innych form pamięci, niepowiązanych z historią danego narodu lub kraju. Z tego względu należy przedstawić szersze znaczenie tego pojęcia. Interesujące nakreślenie tego, jak powinno się postrzegać miejsce pamięci, daje nam J.E. Young. Miejsce staje się miejscem pamięci poprzez „projekcję wspomnień” odwiedzających. Pewne cechy danej przestrzeni tak wpływają na odbiorcę, że ten wizualizuje sobie sekwencję danych zdarzeń. Young zwraca uwagę także na paradoks: „aby o czymś zapomnieć, musimy pamiętać to, czego pragniemy nie pamiętać”²⁰.

Brak możliwości jednoznacznego zdefiniowania pojęcia „miejsca pamięci” i jego złożoność podkreśla sam Pierre Nora, który wprowadził do terminologii jego nowe znaczenie na przełomie lat 70. i 80. XX wieku. Według Nory słowo „miejsce” odnosi się nie tylko do fizycznej lokalizacji, ale także do wydarzeń, postaci, artefaktów, zjawisk składających się na całość dziedzictwa²¹. Miejsce pamięci może być więc nie tylko lokacją, punktem w przestrzeni, ale także niematerialnym bytem w formie gestu, symbolu.

Agnieszka Gębczyńska-Janowicz dokonuje analizy polskich założeń pomnikowych. Do połowy XX wieku największą rolę w kształtowaniu pomników miała rzeźba. Dopiero w latach 50. po II wojnie światowej architektura staje się czynnikiem mającym wpływ na formowanie memoriałów. Zmiana ta doprowadziła do stopniowej ewolucji pomnika z formy monumentalnej do bardziej różnorodnej, określonej przez Gębczyńską jako „przestrzeń architektonicznie zorganizowana”²². Dokonana synteza pozwoliła na wyeksponowanie cech nowej sztuki pomnikowej, obecnej w kształtowaniu miejsc pamięci.

Cechy nowej sztuki pomnikowej według Agnieszki Gębczyńskiej-Janowicz²³:

- Czasoprzestrzenność – obserwator zamienia się w uczestnika, aby zrozumieć pełny sens dzieła musi poświęcić swój czas
- Wieloprzestrzenność – symboliczne odniesienie do obozów śmierci. Cecha powiązana z monumentalnością rozwiązań odnoszących się do Holocaustu oraz II wojny światowej
- Sakralizacja – wykorzystanie cech strukturalnych typowych dla założeń cmentarnych lub świątynnych. Odwołanie do relacji miejsce pamięci – świątynia, uczestnik – pielgrzym
- Nowe materiały – materiały „niszczące”, o charakterze surowym: beton, skorodowana stal. Odejście od kamieni szlachetnych.

²⁰ Young J.E.. 1992. The COunter-Monument: Memory against Itself in Germany Today. Art. And the Public Sphere. Chicago-Londyn. S. 62.

²¹ Nora P. 1989. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. University of California Press. W: Rytel, G. 2018. The memory of a site. Role and Importance of Material Component in the Becoming of Sites of Memory. Protection of Cultural Heritage, (5), 145-153. <https://doi.org/10.35784/odk.866>

²² Gębczyńska-Janowicz, A.. 2010. Polskie założenia pomnikowe..., dz. cyt., s. 105.

²³ Gębczyńska-Janowicz, A.. 2010. Polskie założenia pomnikowe..., dz. cyt., s. 113-115.

- Przekształcalność – możliwość rearanżacji z upływem czasu lub dopasowania do zmiennych warunków przyrodniczych
- Wizualne skażenie krajobrazu – wyróżnienie w krajobrazie – charakterystyczne ukształtowanie przestrzenne, odmienność w krajobrazie naturalnym
- Interaktywność – wykorzystanie prezentacji audiowizualnych i innych form multimedialnych
- Oddziaływanie na psychikę i fizjologię – odwrotność zapewniania poczucia bezpieczeństwa, wprowadzenie uczestnika w stan niepokoju i czujności
- Indywidualizacja – odejście od anonimowości masowej na rzecz podkreślenia jednostek
- Pomnik traktowany jako budowla – prawo pozwalające na uzyskanie większej monumentalności dzieła
- Spektakularność – formy inscenizacji mające charakter bardziej rozrywkowy, interesujący dla widza
- Tematyzacja przestrzeni – nadawanie charakterystycznej tożsamości przestrzeni poprzez tworzenie różnego rodzaju nośników pamięci. Utworzenie parku tematycznego.

Gębczyńska prezentuje także inną syntezę wspomagającą analizę miejsc pamięci. Są to aspekty strukturalne, które mogą charakteryzować przestrzenne formy kommemoratywne. Cechy te są bezpośrednim odwołaniem do 5 elementów mapy wyobraźniowej Kevina Lyncha.

Elementy składające się na strukturę przestrzenną założeń pomnikowych według Agnieszki Gębczyńskiej-Janowicz²⁴:

- Obszar – założenie pomnikowe może mieć formę rozległej, wieloelementowej przestrzeni; mieć formę pola, placu, traktu komunikacyjnego;
- Granice i krawędzie – przestrzeń kommemoratywna może posiadać fizyczne bariery wytyczające jej granice (mury, ogrodzenia, wyniesienie) lub posiadać płynną granicę;
- Drogi i przejścia – najczęściej ma formę głównej osi kompozycyjnej, pełni funkcję wprowadzenia uczestnika do procesu upamiętniania (poprzez wywołanie określonego nastroju: spokoju, niepokoju itd.);
- Węzły, akcenty – elementy uzupełniające i akcentujące, mają formę rzeźb, budowli, małej architektury;
- Punkty widokowe – zazwyczaj w formie wzniesienia, wprowadzają możliwość utworzenia otwarcia widokowych.

Upamiętnienie, w różnorodnych formach materialnych i niematerialnych, ma swoje stałe miejsce w sztuce już od wielu lat i epok. Przykładowymi formami materialnymi są: cmentarze, grobowce, kopce, pomniki, łuki triumfalne; natomiast przykładami niematerialnych form kommemoratywnych są upamiętnienia performatywne, marsze pamięci, odtwórstwa

---

²⁴ Gębczyńska-Janowicz, A.. 2010. Polskie założenia pomnikowe..., dz. cyt., s. 115-116.

(rekonstrukcje) historyczne²⁵. Małgorzata Petelenz wyróżnia trzy główne kategorie form kommemoratywnych występujących w historii: pomniki jednoelementowe, obiekty kubaturowe oraz obszary.

Typologia form kommemoratywnych według Małgorzaty Petelenz:

- Pomniki jednoelementowe: są wolnostojącymi formami rzeźbiarskimi lub prostymi, niezależnymi elementami architektonicznymi, ich odbiorca pozostaje jedynie obserwatorem²⁶.
- Obiekty kubaturowe: mają formę większych brył architektonicznych. Wcześniej występowały głównie w postaci mauzoleów, grobowców, piramid; obecnie kommemoratywne obiekty kubaturowe to przede wszystkim muzea²⁷.
- Obszar: jest najbardziej rozległym założeniem pomnikowym, które charakteryzuje się formą jasno zdefiniowanej przestrzeni, opartej na kompozycji wieloelementowej. Istotną cechą obszaru jest zmiana obserwatora w uczestnika – odbiorca nie pozostaje bierny wobec danej przestrzeni. Elementy składające się na całość kompozycji obszaru powinny ze sobą współgrać i być od siebie zależne²⁸.

Innego rodzaju podział miejsc pamięci proponuje Grzegorz Rytel. Ten dzieli formy kommemoratywne ze względu na stopień udziału oryginalnej materii w kompozycji strukturalnej danego miejsca pamięci. Wyróżnia trzy główne rodzaje miejsc pamięci²⁹:

- Zespoły o ikonicznym charakterze – budynki lub kompleksy architektoniczne, które same w sobie stanowią element zasadniczy miejsca pamięci;
- Obiekty o ugruntowanej pozycji w świadomości społecznej – budynki lub kompleksy architektoniczne poddane znacznej lub częściowej destrukcji, których wysoki status ugruntowania w świadomości społecznej skłania do ich odbudowy w nowych realiach;
- Nowa kreacja – nowa materialna kompozycja utworzona na miejscu obiektu zburzonego, nieistniejącego.

Podsumowując, główny wniosek dotyczący próby wytyczenia definicji miejsca pamięci jest potwierdzeniem słów wielu badaczy zajmujących się tą problematyką. To pojęcie trudne do uchwycenia jednoznaczną definicją. Wyznaczona została jednak charakterystyka i sposób kategoryzacji miejsc pamięci. Podstawową i kluczową cechą, którą można uznać za uniwersalną odpowiedź na pytanie: „Czym jest miejsce pamięci?”, jest stwierdzenie J.M. Chmielewskiego: „Miejsce pamięci jest fizycznym, wizualnym nośnikiem pamięci zbiorowej”³⁰.

---

²⁵Petelenz M. 2021. Architektura pamięci..., dz. cyt., s. 26.

²⁶ Petelenz M. 2021. Architektura pamięci..., dz. cyt., s. 28.

²⁷ Petelenz M. 2021. Architektura pamięci..., dz. cyt., s. 31.

²⁸ Petelenz M. 2021. Architektura pamięci..., dz. cyt., s. 32.

²⁹ Rytel, G. 2018. The memory of a site. Role and Importance of Material Component in the Becoming of Sites of Memory. *Protection of Cultural Heritage*, (5), 145-153. <https://doi.org/10.35784/odk.866>

³⁰ Chmielewski J.M. 2001. Teoria urbanistyki w projektowaniu i planowaniu miast. Warszawa. S.22.

2.2.2. Miejsce pamięci a przestrzeń publiczna

Omówione zostały dwa najważniejsze pojęcia miejskiej przestrzeni publicznej i miejsca pamięci. Problematyka niniejszej pracy dotyczy powiązań, jakie istnieją między tymi dwoma formami. W celu wyraźniejszego przybliżenia rodzaju problemu, jaki został zauważony w relacji między nimi, przytoczony zostanie przykład instalacji artystycznej *How It Is* autorstwa Mirosława Bałki w hali turbin w Tate Modern.

Artysta zaprezentował instalację w formie kontenera o wysokości 13 metrów z prowadzącą do jego wnętrza rampą. Projekt ten swoją formą przekazu przypomina takie realizacje jak *Wieża Zagłady* Daniela Libeskinda i Miejsce Pamięci w Bełżcu DDJM. Cechą wspólną tych trzech projektów jest kommemoratywność formy i celowe wywołanie zadumy u odbiorcy. Różnica polega na lokalizacji tych obiektów. Formy wykreowane przez Libeskinda i DDJM stanowią integralną część przestrzeni muzealnej, która jednoznacznie komunikuje widzowi, z jaką tematyką się spotyka. Forma stworzona przez Bałkę była natomiast dla odbiorców zagadkowa, ponieważ, zlokalizowana w niepowiązanym z nią kontekstowo miejscu, nie budziła silnych jednoznacznych skojarzeń³¹. Na podstawie tego przykładu zauważyć można różnicę w trudności kształtowania formy upamiętniającej w otwartej przestrzeni, a przestrzeni zdefiniowanej, kubaturowej bądź też muzealnym kompleksie. Forma symboliczna zlokalizowana na danym obszarze, który poprzez swoją fizyczną strukturę nie informuje widza o tym, że znajduje się na terenie miejsca pamięci, jest dla przechodnia trudniejsza w odbiorze, ponieważ nie jest jasne, w jakim kontekście należy rozpatrywać dane dzieło. Problem ten pojawia się w przypadku tworzenia miejsc pamięci w formie przestrzeni publicznej, bez udziału towarzyszącej formy muzealnej lub innej o charakterze informatywnym, zwłaszcza na terenach, w których nie pozostał żaden materialny ślad po upamiętnianym wydarzeniu³².

Na podstawie przedstawionego przykładu można zauważyć z jakiego rodzaju problemem należy się zmierzyć projektując miejsce pamięci w formie otwartej przestrzeni publicznej. Memoriał, który jednocześnie ma pełnić funkcję miejskiego placu, skweru lub traktu komunikacyjnego, ale nie jest jednocześnie terenem okalającym większy obiekt muzealny, musi posiadać tak zaaranżowaną strukturę przestrzenną, która będzie oddziaływać na odbiorcę jedynie poprzez takie elementy jak: mała architektura, formy rzeźbiarskie, tablice informacyjne.

Kolejnym problemem, jaki towarzyszy łączeniu funkcji miejsca pamięci z przestrzenią publiczną, jest kwestia emocjonalnego oddziaływania na odbiorcę. Charakterystyką form kommemoratywnych w postaci obszarów jest między innymi zamiana obserwatora w uczestnika. Człowiek przechodząc przez daną przestrzeń mimowolnie jest „atakowany” materialną lub niematerialną formą przekazu, która ma za zadanie wywołanie w jego głowie procesu pamięci – zapominania lub przypominania. Rodzaj emocji, jaki wywołać może tego rodzaju „atak”, zależy od specyfiki zdarzeń i kontekstu danego miejsca pamięci. W przypadku upamiętniania wydarzeń tragicznych, wywoływane emocje mogą być często

---

³¹ Gębczyńska-Janowicz, A.. 2010. Polskie założenia pomnikowe. Rola architektury w tworzeniu miejsc pamięci od połowy XX wieku. Wydawnictwo Neriton: Warszawa. S.37

³² Ibidem.

negatywne. Jeśli celem projektanta miejsca pamięci jest wprowadzenie odbiorcy w stan niepokoju, smutku lub zadumy – czy projektowane miejsce spełniać może funkcję przestrzeni publicznej?

Przedstawione realizacje ukazują przykłady prób połączenia tych dwóch funkcji. Wykazanie, w jaki sposób poszczególni projektanci wprowadzają i łączą ze sobą elementy o funkcjach kommemoratywnej oraz rekreacyjno–społecznej, pomoże zweryfikować słuszność postawionej tezy. Wybrane projekty miejskie w formie obszarów (miejskich placów, ulic, skwerów) zostaną przeanalizowane pod kątem typowych cech miejsc pamięci oraz otwartych przestrzeni publicznych.

2.2.3. Dobór kryteriów i przykładów

Dobór kryteriów

Na podstawie studium dostępnej wiedzy z zakresu charakterystyki miejsc pamięci oraz przestrzeni publicznych dokonana została synteza cech wspólnych tych zagadnień.

CECHY MIEJSKIEJ PRZESTRZENI PUBLICZNEJ

Forma	Ulica
	Plac
	Park
Dostępność	Dostęp komunikacyjny
	Widoczność
Funkcjonalność	Obecność usług
	Aktywizacja przestrzeni
Komfort	Bezpieczeństwo
	Czystość
	Skala wnętrza
	Wypożyczenie
Wartość społeczna	Ułatwienie interakcji społecznych
	Zaspokojenie lokalnych potrzeb
	Przyciąganie zewnętrznych użytkowników
Identyfikacja przestrzeni	Estetyka
	Forma charakterystyczna

Tabela 1. Cechy miejskiej przestrzeni publicznej opracowane na podstawie publikacji „Jak przetworzyć miejsce” [Jeleński T.; Kosiński W]. Oprac. Własne.

Cechy charakteryzujące kształtowanie miejsc pamięci zostały dobrane na podstawie opracowania Agnieszki Gębczyńskiej-Janowicz o nowych założeniach pomnikowych. W poniższej tabeli zestawiono cechy miejsca pamięci z odpowiadającymi im cechami przestrzeni publicznych. Każda cecha została także opisana stopniem znaczenia danego kryterium w kontekście oceny miejsca pamięci w postaci przestrzeni publicznej. Przyjęto następujące stopniowanie znaczenia:

- 0 – Kryterium nieznaczące
- 1 – Kryterium znaczące
- 2 – Kryterium znaczące w stopniu wysokim

CECHY MIEJSCA PAMIĘCI	ADEKWATNA CECHA PRZESTRZENI PUBLICZNEJ	ZNACZENIE KRYTERIUM
Czasoprzestrzenność	Funkcjonalność (Aktywizacja Przestrzeni)	2
Wielkoprzestrzenność	-	0
Sakralizacja	-	0
Nowe materiały	Identyfikacja Przestrzeni (Estetyka)	0
Przekształcalność	Dostępność	0
	Funkcja	0
Wizualne skażenie krajobrazu	Dostępność (Widoczność)	1
	Identyfikacja Przestrzeni (Forma Charakterystyczna)	0
Interaktywność	Funkcjonalność (Aktywizacja Przestrzeni)	1
	Identyfikacja (Estetyka)	1
Odziaływanie na psychikę i fizjologię	Komfort (Bezpieczeństwo)	2
	Identyfikacja Przestrzeni (Forma Charakterystyczna)	0
Indywidualizacja	-	0
Pomnik jako budowla	-	0
Spektakularność	Wartość Społeczna (Przyciąganie Zew. Użytkowników)	0
Tematyzacja Przestrzeni	Identyfikacja Przestrzeni (Forma Charakterystyczna)	1
5 El. Mapy Kevina Lyncha	Forma	0

Tabela 2. Zestawienie cech miejsc pamięci z cechami przestrzeni publicznych. Cechy miejsc pamięci opracowane na podstawie publikacji „Polskie założenia pomnikowe...” [A. Gębczyńska-Janowicz]. Oprac. Własne.

Zaprezentowane tabelaryczne zestawienia cech pozwalają na sformułowanie listy kryteriów, według których w kolejnym etapie badania zostaną poddane wybrane przykłady realizacji miejsc pamięci. Każda cecha miejsca pamięci jest oceniana w kontekście przypisanej jej cechy przestrzeni publicznej – w ten sposób zestawione cechy dwóch pojęć tworzą jedno kryterium. Zestawienia cech, których znaczenie jest opisane stopniem „1” lub „2”, zostało wybrane jako znaczące dla dalszej analizy.

Lista kryteriów analizy miejsc pamięci w kontekście miejskiej przestrzeni publicznej:

- Dostępność (widoczność) – Wizualne skażenie krajobrazu
- Funkcjonalność (aktywizacja przestrzeni) – Czasoprzestrzenność
- Komfort (bezpieczeństwo) – Oddziaływanie na psychikę i fizjologię
- Identyfikacja przestrzeni (estetyka) – Interaktywność
- Identyfikacja przestrzeni (forma charakterystyczna) – Tematyzacja przestrzeni

Dobór przykładów

Na podstawie analizy tekstów źródłowych udało się wyróżnić kilka rodzajów typologii miejsc pamięci wyznaczonych przez badaczy tematu. Podziały te ułatwiają wyznaczenie konkretnych kategorii i wytyczenie formy miejsca pamięci, która jest najbardziej adekwatna w kontekście analizy miejsca pamięci jako miejskiej, otwartej przestrzeni publicznej.

PODZIAŁ MIEJSC PAMIĘCI ZE WZGLĘDU NA:

Rodzaj Struktury	Pomnik Jednoelementowy
	Obiektu Kubaturowy
	Obszar
Forma Materialności Miejsca Pamięci	Materialna
	Niematerialna
Udział Oryginalnej (Upamiętnianej) Materii W Kompozycji Miejsca Pamięci	Oryginalna Materia
	Częściowa Destrukcja I Odnowa Oryginalnej Materii
	Nowa Kreacja

Tabela 3. Podział wybranych typologii miejsc pamięci, opracowany na podstawie publikacji „Architektura Pamięci...” [M. Petelenz] oraz „The memory of a site...” [G. Rytel]. Oprac. Własne.

Za najbardziej adekwatne dla omawianego tematu uznane zostały formy miejsc pamięci przynależące do kategorii:

- Obszar – Obszar według swojej definicji jest kompozycją wieloelementową o rozległej formie topograficznej, nieskupionej na jednej kubaturze. Miejskie przestrzenie publiczne mają formę placów, ulic lub parków, zaliczyć można je więc do tej kategorii.
- Forma materialna – Analiza obejmuje jedynie architektoniczno-urbanistyczny aspekt miejsc pamięci, do jakiego przynależą przestrzenie publiczne. Z tego względu zostały wybrane jedynie materialne formy miejsc pamięci – ulokowane fizycznie w przestrzeni, przedstawione za pomocą materii, brył i struktur.
- Nowa kreacja – Miejsca pamięci będące całkowicie nowym tworem powstałym na miejscu tragedii, po której nie zostały zachowane ślady materialne lub zostały zachowane w niewielkim stopniu.

Realizacje zostały dobrane na podstawie wytypowanych kategorii. Istotne znaczenie miały także:

- Czas powstania – Realizacje wykonane po roku 2000.
- Lokalizacja – Realizacje znajdujące się w strukturach miejskich
- Kontekst – Realizacje upamiętniające wydarzenia tragiczne lub ich ofiary

2.3. Studium przypadku: analiza wybranych realizacji

2.3.1. Analiza

Analiza wybranych, zrealizowanych miejsc pamięci przybrała formę studium przypadku. Każdy przykład został przeanalizowany pod kątem wcześniej sformułowanych kryteriów, a także uzupełniony ogólnym opisem danego dzieła wraz z podstawowymi informacjami. Do szczegółowej analizy wybrane zostały następujące projekty spełniające uprzednio wymienione wymogi:

- i. The National September 11 Memorial Museum | Nowy Jork | Handel Architects, Peter Walker
- ii. The Outdoor Symbolic Memorial | Oklahoma City | Hans and Torrey Butzer
- iii. Dutch Holocaust Memorial of Names | Amsterdam | Daniel Libeskind
- iv. Inflexion Memorial Park | Medellin | Pequeña Escala Arquitectura, Taller Alterno, Ámbito taller
- v. Plac Bohaterów Getta | Kraków | Lewicki i Łatak

2.3.2. The National September 11 Memorial

1. Dane podstawowe

1.1. Lokalizacja: Stany Zjednoczone, Nowy Jork, Dolny Manhattan

1.2. Data powstania: 2003-2011

1.1. Autorzy: Michael Arad (Handel Architects) i Peter Walker

2. Motyw powstania: Memoriał utrwała pamięć ofiar ataku terrorystycznego z dnia 11 września 2001 roku. Atak doprowadził do całkowitej destrukcji i zawalenia się dwóch wież World Trade Center, a tym samym do śmierci około 3 tysięcy ludzi.

3. Opis ogólny

W międzynarodowym konkursie wyłoniono projekt, który miał za zadanie upamiętnić ofiary, odpowiedzieć na potrzeby ich rodzin, tworząc przestrzeń kontemplacji. Autor projektu zaznaczył, że przestrzeń ta powinna być nie tylko miejscem pamięci i wyciszenia, ale także oferować coś miastu – stać się jego żywą i funkcjonującą częścią. Według niego, to właśnie przestrzenie publiczne nadają tożsamość temu miastu, dlatego forma upamiętniająca tak ikoniczny element Nowego Jorku powinna stać się jego integralną częścią³³.

Przestrzeń pamięci po wieżach WTC przyjęła formę parku miejskiego. Plac został obsadzony drzewami gatunków typowych dla Nowego Jorku - dębem dwubarwnym oraz ambrowcem amerykańskim. Wprowadzenie w atmosferę kontemplacji zostało osiągnięte poprzez zderzenie przechodnia z nagłą pustką placu – kontrast między wysokimi ścianami wnętrza urbanistycznego, a niskimi formami zagospodarowania terenu. Dodatkowy efekt wyciszenia potęguje także kontrast dźwiękowy – stały, cichy szmer wody wodospadów wzmacnia wrażenie zmiany nastroju danej przestrzeni³⁴.

Właściwa nazwa projektu Arada i Walkera brzmi "Reflecting Absence" (Odzwierciedlając Nieobecność) i odnosi się pośrednio do dwóch głównych form wprowadzonych na teren placu przez architektów. W miejscu nieistniejących wież powstały dwa jednakowe, zagłębione na kilka metrów w ziemi baseny o wymiarach 192x192 stopy (około 58,5mx58,5m). Woda wpada do wnętrza zbiorników wzdłuż jego krawędzi, tworząc swoisty wodospad. Kwadratowy basen obwiedziony jest parapetem z brązu, w którym wyryte zostały nazwiska wszystkich ofiar ataków z 11 września³⁵.

---

³³ <https://www.archdaily.com/272400/national-september-11-memorial-handel-architects-with-peter-walker>
Dostęp: 04.04.2022.

³⁴ Gębczyńska-Janowicz, A., Awtuch, A. 2020. "Architektura pomników poświęconych Ofiarom ataków Terrorystycznych Jako Kontynuacja Realizacji Komemoratywnych kształtowanych W postpamięci". Politeja 17 (2(65)):273-86. <https://doi.org/10.12797/Politeja.17.2020.65.19>.

³⁵ <https://www.911memorial.org/visit/memorial/about-memorial>. Dostęp: 04.04.2022.

Il. 2 The National September 11 Memorial. Widok na baseny wyznaczające ślad po wieżach WTC Źródło: <https://handelarchitects.com/project/national-september-11-memorial>

Il. 3 Plan zagospodarowania terenu, Źródło: <https://www.archdaily.com/272400/national-september-11-memorial-handel-architects-with-peter-walker>

4. Analiza szczegółowa

4.1. Dostępność (widoczność) - Wizualne skażenie krajobrazu

Miejsce pamięci w formie parku miejskiego jest zauważalne i wyróżniające się w przestrzeni ze względu na kontrast między wysokimi, surowymi ścianami wnętrza urbanistycznego, a niską zielenią.

4.2. Funkcjonalność (aktywizacja przestrzeni) – Czasoprzestrzenność

W obrębie placu nie wprowadzono początkowo żadnych dodatkowych funkcji (w późniejszym okresie na terenie placu powstało muzeum). Na terenie parku znajdują się liczne miejsca do siedzenia w cieniu drzew, stwarzające warunki dla spotkań towarzyskich. Pomnik w formie basenów otoczony jest parapetem z listą ofiar. Jest to jedyna forma aktywizująca odbiorcę i wprowadzająca dialog. Użytkownik jest zachęcany do obejścia zbiornika dookoła i zapoznania się z prezentowaną listą.

4.3. Komfort (bezpieczeństwo) - Oddziaływanie na psychikę i fizjologię

Sposób w jaki przestrzeń kommemoratywna oddziałuje na odbiorcę miał za zadanie wywołać w nim efekt zaskoczenia pustką, szoku po którym następuje stopniowe wyciszenie³⁶. Kontrast jaki został zastosowany wykorzystuje przede wszystkim skalę wnętrza urbanistycznego. Przejście z głośnej, ciasnej ulicy do otwartej i cichej przestrzeni zielonej może powodować zmianę nastroju przechodnia. Mocne, przytłaczające swoim rozmiarem formy zbiorników wodnych mogą wywoływać uczucie niepokoju. Szum wody dodatkowo nadaje przestrzeni charakteru kontemplacyjnego, wyciszającego. Jednocześnie, plac oferuje przechodniom przyjemną w odbiorze przestrzeń zieloną, uzupełnioną o liczną małą architekturę w postaci miejsc do siedzenia. Poczucie bezpieczeństwa może zostać naruszone poprzez wprowadzenie uczucia niepokoju, jednak jest ono rekompensowane żywotnością stworzonego parku.

4.4. Identyfikacja przestrzeni (estetyka) – Interaktywność

W projekcie nie wykorzystano żadnych form prezentacji interaktywnych i multimedialnych. Jedynym przekazem multimedialnym będącym niematerialnym upamiętnieniem wydarzeń 11 września, jest instalacja artystyczna Tribute of Light³⁷. Jest ona jednak organizowana poza przestrzenią Memoriału.

4.5. Identyfikacja przestrzeni (forma charakterystyczna) - Tematyzacja przestrzeni

Główną fizyczną formą nośnika pamięci pełnią dwa baseny z wodą powstałe w miejscu wież. Przekaz jaki w sobie niosą jest dyskretny i jednocześnie mocno oddziałujący na stan emocjonalny odbiorcy. Forma zapada w pamięć i nadaje przestrzeni tożsamość. Dzięki obecności tego dominującego elementu przestrzeń publiczna nabiera charakteru i staje się łatwo rozpoznawalna w strukturze miejskiej.

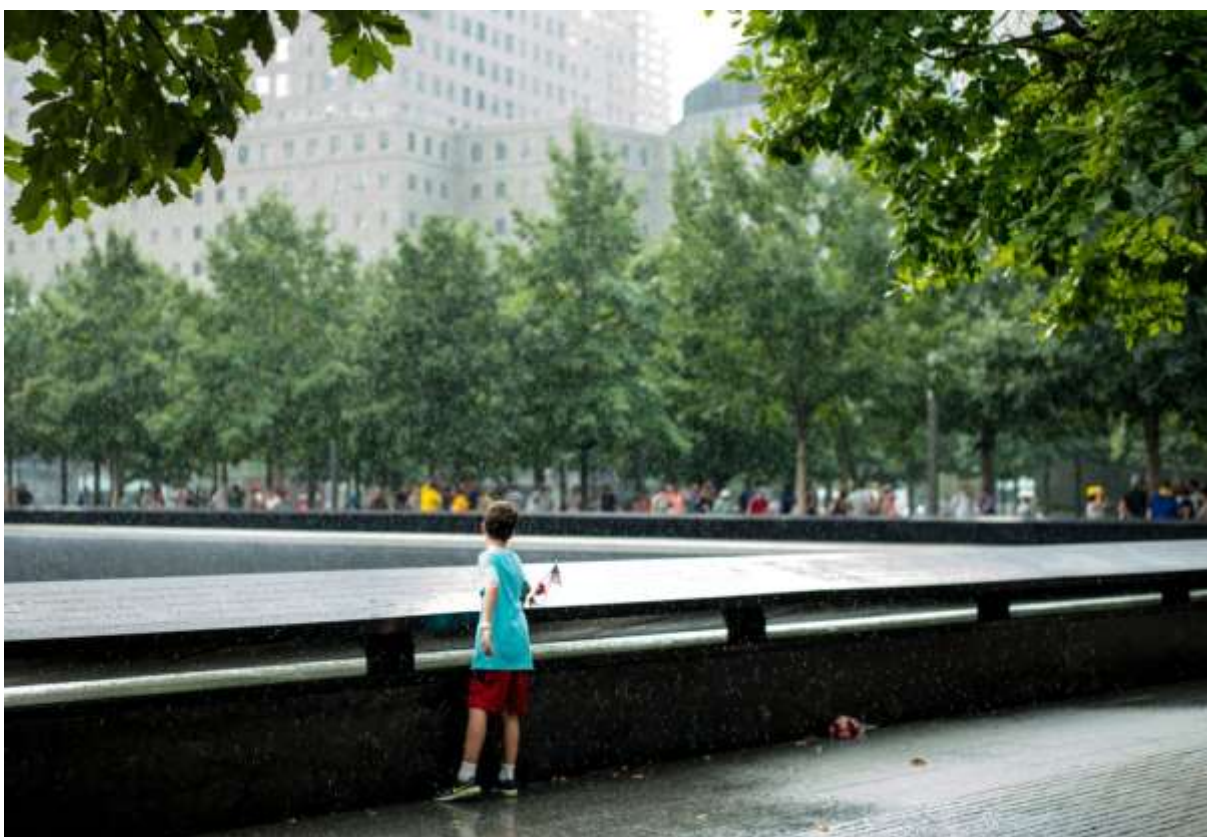
³⁶ Gębczyńska-Janowicz, A., Awtuch, A. 2020. "Architektura pomników...", dz. cyt., s. 279.

³⁷ <https://www.911memorial.org/visit/memorial/tribute-light>. Dostęp: 07.04.2022

Il. 4 Park miejski stanowiący otoczenie dla założenia kommemoratywnego. Źródło:
<https://www.911memorial.org/support/donate/sponsor-cobblestone>

Il. 5 Wykonana z brązu krawędź zbiornika wodnego. Na parapecie zaprezentowana jest lista ofiar zamachu. Źródło:
<https://www.911memorial.org/support/donate/sponsor-cobblestone>

2.3.3. The Outdoor Symbolic Memorial

1. Dane podstawowe

- 1.1. Lokalizacja: Stany Zjednoczone, Oklahoma City
- 1.2. Data powstania: 2000
- 1.3. Autorzy: Torrey Butzer, Hans Butzer, Sven Berg

2. Motyw powstania

19 kwietnia 1995 roku w Oklahoma City miał miejsce zamach terrorystyczny, który doprowadził do wybuchu bomby, a następnie zawalenia się budynku federalnego im. Alfreda P. Murraha. W wyniku ataku zginęło 168 osób. Zamach w Oklahoma City do 11 września 2001 był największym tego rodzaju atakiem dokonanym w USA³⁸.

3. Opis ogólny

The Outdoor Symbolic Memorial jest jedną z dwóch części z jakich składa się ogólny kompleks miejsca pamięci. Drugą część założenia stanowi budynek muzeum, powstały rok po otwarciu otwartej, zewnętrznej przestrzeni kommemoratywnej. Projekt przestrzeni urbanistycznej został wyłoniony w wyniku międzynarodowego konkursu.

Teren, który wcześniej był przestrzenią należącą do obiektu federalnego, obecnie jest ogólnodostępną zieloną przestrzenią publiczną. Jej obszar został podzielony na kilka stref³⁹:

- Survivor Tree, *Drzewo Ocalałych*. Silny charakter który górując nad polem krzeseł ma symbolizować siłę życia, górującą nad śmiercią i rozmiarem tragedii. Jest symbolem wytrzymałości i oporu - drzewo zostało uszkodzone w wyniku wybuchu, a mimo to przetrwało i odrodziło się. Niewielka przestrzeń utworzona dookoła drzewa jest miejscem spotkań, przestrzenią w której odwiedzający mogą odpocząć, dzieci mogą bawić się na trawie – mimo funkcji symbolicznej i metaforycznej jaką jest drzewo przestrzeń wokół niego funkcjonuje jak część typowego parku miejskiego. Zielone tarasy schodzące w kierunku pola krzeseł zachęcają do zatrzymania się i chwilowej kontemplacji. Zestawienie miejsca symbolizującego życie i ocalałych oraz pola symbolizującego śmierć ma skłonić odbiorcę do refleksji⁴⁰.
- Field of Empty Chairs, *Pole Pustych Krzeseł*. Pole jest zlokalizowane naprzeciwko wzniesienia na którym rośnie Drzewo Ocalałych, w miejscu wcześniejszego umiejscowienia budynku federalnego. Wzdłuż krawędzi pola posadzono sosny, które docelowo mają osiągnąć jego oryginalną wysokość. Na porośniętym trawą obszarze ustawiono 168 krzeseł, symbolizujących 168 ofiar zamachu. Architekci wykorzystali symbol pustego krzesła, prostego przedmiotu codziennego użytku, które zwraca uwagę na nieobecność ich użytkowników. Jednocześnie, krzesła „ucieleśniają” pamięć o ofiarach. Każde z nich jest wykonane z brązu i szkła, w dużej skali sprawiają wrażenie

³⁸ <https://www.history.com/topics/1990s/oklahoma-city-bombing>. Dostęp: 08.04.2022.

³⁹ <https://memorialmuseum.com/experience/the-memorial/>. Dostęp: 08.04.2022.

⁴⁰ Film pt. „Outdoor Symbolic Memorial Walking Tour”.

<https://www.youtube.com/watch?v=YVs2PU9yeZQ&t=158s>. Dostęp: 08.04.2022.

jednakowych, z bliska natomiast można zauważyć, że każde jest inne. Po zmroku szklane podstawy krzeseł są podświetlane.

- Reflecting pool, *Lustro Wodne*. Płytki zbiornik wodny o długości około 100 metrów, zlokalizowany w sercu założenia. Prostokątna sadzawka ma za zadanie wprowadzić przestrzenny porządek do miejsca, w którym wcześniej panował chaos. Tafla wody pełni rolę lustra, które odbija wizerunek przechodniów. Zbiornik sprawia wrażenie głębokiego, w rzeczywistości jednak ma głębokość jedynie 1 cala.
- Gates of Time, *Bramy Czasu*. Bliźniacze bramy wprowadzające na teren założenia, zlokalizowane po dwóch przeciwległych stronach sadzawki. Różnią się jedynie oznaczeniem i swoją symboliką. Brama 9:01 symbolizuje niewinność, moment tuż przed atakiem, natomiast brama 9:03 odnosi się do rozpoczęcia procesu odnowy po ataku.
- Survivor Wall, *Ściana Ocalałych*. Jedyna ocalała po ataku ściana budynku federalnego. Przypomina o tych, którzy przetrwali zamach. Tablica umieszczona na ścianie przedstawia listę ponad sześćset nazwisk osób poszkodowanych.
- Rescuers' Orchard, *Sad Ratowników*. Zielona przestrzeń okalająca Drzewo Ocalałych, w metaforyczny sposób je „chroni”, upamiętniając setki osób, ratowników i wolontariuszy.
- Children's Area, *Strefa Dzieci*. Niewielki plac przy którym umieszczono mur ozdobiony kafelkami wykonanymi przez dzieci w 1995 roku. Przestrzeń ta jest miejscem, w którym dzieci mogą wyzwolić kreatywność poprzez rysowanie kredą na specjalnie do tego przeznaczonej posadzce.

II. 6 Plan zagospodarowania terenu. Źródło: <https://memorialmuseum.com/experience/the-memorial/>

4. Analiza szczegółowa

4.1. Dostępność (widoczność) - Wizualne skażenie krajobrazu

Układ przestrzenny jest przejrzysty, założenie zamyka się w prostokątnym kwartale, jednak rozległość terenu i brak wyraźnej zmiany charakteru przestrzeni sprawia, że jej granice nie są oczywiste. Jediną formą, która informuje przechodnia o procesie przejścia do strefy o wyjątkowej tożsamości są Bramy Czasu. Główne punkty wejściowe na teren memoriału zostały wyraźnie zaznaczone poprzez ich dominujące bryły.

4.2. Funkcjonalność (aktywizacja przestrzeni) – Czasoprzestrzenność

Użytkownik przestrzeni nie jest biernym obserwatorem. Założenie oferuje różnego rodzaju sposoby użytkowania przestrzeni, natomiast podział na tematyczne strefy skłania przechodnia do odwiedzenia różnych jego części. Zindywidualizowane formy krzeseł zachęcają do zbliżenia się i sprawdzenia, kogo konkretnie upamiętnia dany element. Przestrzeń zielona w formie łąki i tarasów może być nie tylko miejscem dedykowanym kontemplacji, ale także strefą zabawy dla dzieci. W obrębie kompleksu znajduje się także strefa dziecięca, w której możliwe jest rysowanie kredą.

4.3. Komfort (bezpieczeństwo) - Oddziaływanie na psychikę i fizjologię

Formy wykorzystane przez architektów mają przede wszystkim wywołać efekt wzruszeniowy. Liczne metafory w postaci drzew, bram oraz krzeseł rozpoczynają u odbiorcy proces wizualizacji wspomnień – konkretnej liczby ofiar, pierwotnej lokalizacji nieistniejącego budynku, godziny ataku. Forma przekazu nie ma jednak charakteru przytłaczającego. Symbolika nośników pamięci jest dyskretna i nie wywołuje w odbiorcy jednoznacznie negatywnych emocji. Dzięki temu osoba użytkująca daną przestrzeń może czuć się tu swobodnie.

4.4. Identyfikacja przestrzeni (estetyka) – Interaktywność

Nie wykorzystano żadnych form multimedialnych i interaktywnych. Procesem dynamizującym przestrzeń i zmieniającym jej charakter w ciągu dnia jest operowanie światłem. Podświetlenie krzeseł po zmroku powoduje zmianę nastroju – obecność światła symbolizuje życie i radość, które przeminęły.

4.5. Identyfikacja przestrzeni (forma charakterystyczna) - Tematyzacja przestrzeni

Przestrzeń ta nie posiada jednej, dominującej formy architektonicznej. Memoriał przyjął formę parku podzielonego na strefy tematyczne, które w dyskretny i metaforyczny sposób odwołują się do upamiętnienia zamachu. Forma urbanistyczna jest aktywną przestrzenią publiczną, zlokalizowaną w centrum miasta. Jest miejscem, w którym mieszkańcy mogą czuć się swobodnie i jednocześnie w delikatny sposób oddziałującym na ich pamięć. Wywoływane jest uczucie emocjonalnego związania z daną przestrzenią, dzięki czemu zapisuje się ona w percepcji odbiorcy i staje się jednym z elementów nadającym tożsamość tej części miasta ⁴¹.

---

⁴¹ Person, A., Butzer, H. E., Butzer, T. 2016. Interview with Hans Butzer and Torrey Butzer, Designers of the Oklahoma City National Memorial. *Social Science Quarterly*, 97(1). S. 86–95.

Il. 7 Pole Pustych Krzeseł. Każde krzesło posiada drobne różnice i symbolizuje osobę, która zginęła w zamachu. Źródło: <https://memorialmuseum.com/museum/about-us/>

Il. 8 Widok z góry na przestrzeń kommemoratywną. Źródło: <https://www.wsj.com/articles/the-oklahoma-city-national-memorial-museum-1411419897>

2.3.4. Dutch Holocaust Memorial of Names

1. Dane podstawowe

1.1. Lokalizacja: Holandia, Amsterdam

1.2. Data powstania: 2021

1.3. Autorzy: Rijnboutt, Studio Libeskind

2. Motyw powstania: Przestrzeń publiczna upamiętniająca wszystkie pochodzące z Holandii ofiary Holokaustu. Jest to pierwszy monument w tym kraju, w którym każda ofiara została wymieniona indywidualnie⁴².

3. Opis ogólny

Zlokalizowany w sercu dzielnicy żydowskiej w Amsterdamie. Memoriał wpisuje się w atmosferę tej części miasta poprzez nawiązanie materiałem i wykorzystaną w projekcie roślinnością. Stanowi dyskretną kontynuację serii przestrzeni pół-publicznych sąsiadujących z nowym założeniem.

Memoriał ma charakter niewielkiego parku miejskiego. W projekcie zastosowano częściowo przepuszczalną nawierzchnię w postaci kruszonego kamienia. Jednolita, neutralna posadzka ma nie odwracać uwagi użytkownika od murów, które stanowią najważniejszy element kompozycji skweru. Teren placu jest odgradzony od ulicy niskim żywopłotem⁴³.

Struktura architektoniczna przestrzeni jest skomponowana z czterech geometrycznych for naśladujących kształty hebrajskich liter. Litery tworzą słowo, które przetłumaczyć można jako „Ku Pamięci”. Memoriał przyjął formę labiryntu stworzonego z dwumetrowych ceglanych ścian. Każda z 102000 cegieł oznaczona jest krótką informacją na temat upamiętnianej ofiary: imieniem, nazwiskiem, datą urodzenia i wiekiem. Mury pełnią zatem funkcję tablicy kommemoratywnej. Jednocześnie stanowią one podporę dla konstrukcji w kształcie hebrajskich liter. Konstrukcja ta jest wykonana z nierdzewnej, refleksyjnej stali, pełniącej jednocześnie rolę lustra⁴⁴.

Połączenie tradycyjnej dla architektury Amsterdamu cegły i połyskliwej stali ma symbolizować połączenie przeszłości z teraźniejszością. Niewielkie szczeliny i pustka między połączeniami muru z lustrzaną formą odwołują natomiast do nagłego przerwania historii holenderskich Żydów.

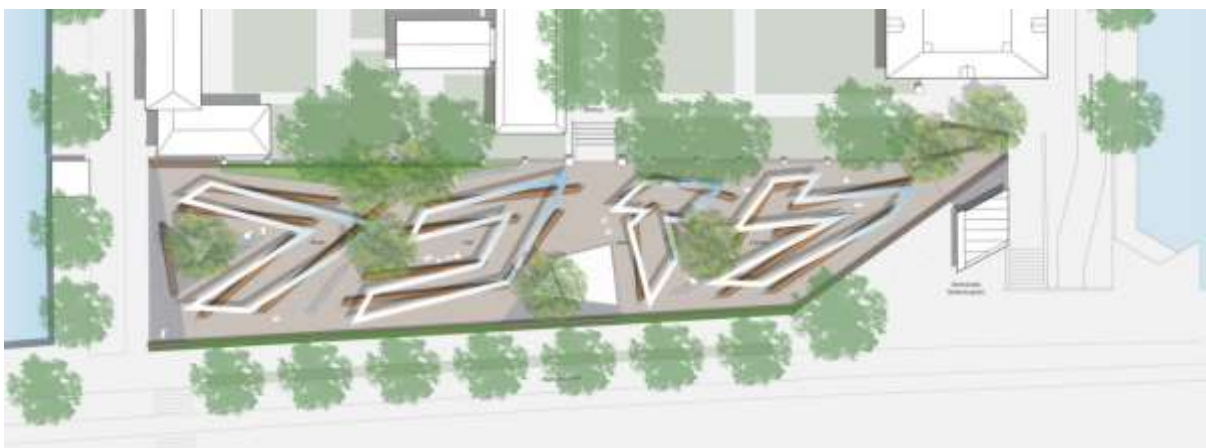
⁴² <https://www.holocaustnamenmonument.nl/en/holocaust-memorial-of-names/dutch-holocaust-memorial-of-names/>. Dostęp: 09.04.2022.

⁴³ <https://www.archdaily.com/968809/public-space-at-dutch-holocaust-memorial-of-names-rijnboutt-plus-studio-libeskind>. Dostęp: 09.04.2022.

⁴⁴ <https://www.holocaustnamenmonument.nl/en/holocaust-memorial-of-names/concept/>. Dostęp: 09.04.2022.

Il. 9 Forma Memoriału składa się z dwóch głównych elementów: ceglanego muru i lustrzanych liter. Źródło: <https://libeskind.com/work/names-monument/>

Il. 10 Plac zagospodarowania placu. Lustra układają się w kształt hebrajskich liter. Źródło: <https://libeskind.com/work/names-monument/>

Il. 11 Każda z 102000 cegieł uzupełniona jest informacją na temat pojedynczej ofiary. Źródło: <https://libeskind.com/work/names-monument/>

4. Analiza szczegółowa

4.1. Dostępność (widoczność) - Wizualne skażenie krajobrazu

Obiekt nie stanowi dominanty na danym terenie, jednak poprzez dynamiczne, lustrzane formy zwraca na siebie uwagę. Plac jest ulokowany przy ulicy o średnim poziomie ruchu, częściowo ukryty wśród zieleni. Nie jest widoczny z daleka, jednak w momencie zbliżenia się na dystans kilkudziesięciu metrów względnie duże bryły stalowych liter informują przechodnia o lokalizacji placu. Ceglane mury stają się widoczne dopiero w momencie całkowitego wejścia na teren skweru.

4.2. Funkcjonalność (aktywizacja przestrzeni) – Czasoprzestrzenność

Główną ideą stojącą za formą memoriału jest zaprezentowanie listy nazwisk ofiar. Użytkownik przestrzeni aby zapoznać się z miejscem pamięci musi wejść na jego teren, zagłębić się w labirynt i stopniowo odczytywać informacje umieszczone na cegłach. Musi zatem poświęcić swój czas na pełne odczytanie przekazu. Jednocześnie, memoriał w formie miejskiego parku kieszonkowego, oferuje przechodniom spokojne miejsce wyciszenia i odpoczynku od zgiełku ulicy. Plac, poza funkcją zielonej przestrzeni relaksacyjnej i kontemplacyjnej, nie proponuje dodatkowych aktywności, które mogłyby być interesujące dla młodszej grupy wiekowej.

4.3. Komfort (bezpieczeństwo) - Oddziaływanie na psychikę i fizjologię

Forma tego miejsca pamięci jest minimalistyczna w swojej fizycznej formie. Wykorzystane materiały oraz skala obiektu nie jest przytłaczająca. Jedynie rozwiązanie w postaci labiryntu oraz dynamiczne, ostre kształty górujące nad przechodniem stanowią element mogący wywołać uczucie niepokoju. Gabaryty tej struktury architektonicznej nie mają jednak tak silnie oddziałującej na psychikę mocy. Neutralność i spójność materiałów oraz koncepcja lustrzanych odbić wprowadza użytkownika w stan wyciszenia, stanowiąc odpowiednie tło dla refleksji nad przekazem miejsca pamięci. Cisza i spokój gwarantują odpowiednie warunki dla kontemplacji i poczucia bezpieczeństwa, ale tym samym w pewien sposób dyskwalifikują daną przestrzeń w kwestii funkcji miejsca spotkań towarzyskich.

4.4. Identyfikacja przestrzeni (estetyka) – Interaktywność

Miejsce pamięci nie oferuje żadnych form prezentacji interaktywnych i multimedialnych. W kwestii estetyki obiektu, istotne wydaje się wykorzystanie materiału tradycyjnego dla Amsterdamu i holenderskiej architektury – cegły.

4.5. Identyfikacja przestrzeni (forma charakterystyczna) - Tematyzacja przestrzeni

Niewielka skala założenia powoduje, że plac ten może być trudno dostrzegalny w fizycznej strukturze dzielnicy. Mimo tego, miejsce pamięci dzięki wykorzystaniu zindywidualizowanej, charakterystycznej formy labiryntu i luster wyróżnia się w przestrzeni ulicy. Zastosowanie tradycyjnego materiału w postaci cegły dodatkowo nadaje założeniu lokalnego charakteru. Dzięki tym zabiegom przestrzeń ta zapisuje się w pamięci użytkowników i staje się kolejnym elementem stanowiącym o specjalnej, żydowskiej tożsamości tej części miasta.

Il. 12 Posadzka skweru została wykonana z częściowo przepuszczalnej nawierzchni. Źródło: <https://libeskind.com/work/names-monument/>

Il. 13 Szczelina między ceglany murem a lustrzaną formą symbolizuje nagłe przerwanie życia i historii holenderskich Żydów. Źródło: <https://libeskind.com/work/names-monument/>

2.3.5. Inflexión Memorial Park

1. Dane podstawowe

1.1. Lokalizacja: Kolumbia, Medellin

1.2. Data powstania: 2019

1.3. Autorzy: Pequeña Escala Arquitectura, Taller Alterno, Ámbito taller

2. Motyw powstania

Upamiętnienie ofiar wojny narkotykowej, która miała miejsce w Medellin w latach 1983 do 1994. Plac został zlokalizowany na terenie działki, na której stał Budynek Mónaco. W miejscu tym mieszkał Pablo Escobar, odpowiedzialny za terror i śmierć upamiętnianych mieszkańców Medellin.

3. Opis ogólny

Projekt ma formę niewielkiego parku miejskiego zlokalizowanego w miejscu będącym symbolem terroru i przemocy związanej z przemysłem narkotykowym – działce po nieistniejącym już domu Pablo Escobara. Miasto zdecydowało, że najbardziej symboliczną formą upamiętnienia ofiar wojny narkotykowej będzie oddanie mieszkańcom miasta tego terenu w formie przestrzeni publicznej⁴⁵. Idea projektu zakłada podział parku na trzy główne strefy pamięci⁴⁶:

- La Esencia. *Esencia*. Stanowi przestrzeń wejściową na teren parku. Jest skomponowana z głównej ścieżki nazwanej „Drogą Bohaterów”, uzupełnioną o 9 niewielkich form monolitycznych. Na każdej z nich widnieją frazy wypowiedziane przez wybrane ofiary terroru. Elementem stanowiącym granicę przestrzeni są niewielkie zielone tarasy.
- La Inflexión. *Punkt Załamania*. Jest najważniejszym fragmentem przestrzeni, zlokalizowanym w sercu założenia. Przez środek parku przebiega mur o długości 70 metrów i wysokości 5 metrów, wykonany z czarnego kamienia. Ściana składa się z czerech załamów, minimalizując optycznie wielkość muru. Od strony północnej mur posiada perforację podświetlaną od wewnątrz po zmroku. Każdy z 46612 otworów symbolizuje ofiarę wojny narkotykowej. Od strony południowej, na ścianie widnieje chronologiczny zapis najważniejszych wydarzeń tego okresu.
- Bosque de la Resiliencia. *Las Odporności*. Zielona przestrzeń, obsadzona gatunkami drzew typowymi dla kolumbijskich lasów. Strefa ta ma symbolizować zdolność społeczności do pokonywania najtrudniejszych przeszkód i doświadczeń. Granice działki wyznaczają dwa mury z gabionów, których wewnątrz wypełnionej jest gruzem pozostałym po wyburzonym Budynku Monaco. To znaczące wykorzystanie symbolu bólu, na którego podstawie powstaje nowa przestrzeń dla życia i nadziei.

⁴⁵ <https://elvenezolanocolombia.com/2019/12/medellin-inaugura-parque-en-memoria-de-las-miles-de-victimas-del-narcotrafico/>. Dostęp: 09.04.2022.

⁴⁶ https://www.archdaily.com/947376/conmemorativo-inflexion-park-pequena-escala-arquitectura-plus-taller-alterno?ad_medium=gallery. Dostęp: 09.04.2022.

Il. 14 Widok z góry na Inflexión Memorial Park. Źródło: https://www.archdaily.com/947376/commemorativo-inflexion-park-pequena-escala-arquitectura-plus-taller-alterno?ad_medium=gallery.

Il. 15 Zielone tarasy, Droga Bohaterów z monolitami. W tle Mur. Źródło: https://www.archdaily.com/947376/commemorativo-inflexion-park-pequena-escala-arquitectura-plus-taller-alterno?ad_medium=gallery.

Il. 16 Przekrój przez teren parku. Mur dzieli plac na dwie części. Źródło: https://www.archdaily.com/947376/commemorativo-inflexion-park-pequena-escala-arquitectura-plus-taller-alterno?ad_medium=gallery.

4. Analiza szczegółowa

4.1. Dostępność (widoczność) - Wizualne skażenie krajobrazu

Park ze względu na specyficzną lokalizację we wnętrzu dzielnicy mieszkalnej nie jest przestrzenią, którą można z łatwością odnaleźć w strukturze miasta. Ponadto, jego niewielki rozmiar i nieznaczące oddalenie od centrum miasta, nadaje mu charakter placu dla okolicznych mieszkańców. Przestrzeń ta jest dodatkowo ukryta przez roślinność i sąsiadujące z nią wysokie budynki.

4.2. Funkcjonalność (aktywizacja przestrzeni) – Czasoprzestrzenność

Miejsce pamięci dzięki podziałowi na trzy strefy tematyczne oferuje różnorodne sposoby użytkowania tej przestrzeni. Założenie posiada typową dla parku miejskiego przestrzeń zieloną przemyślaną jako strefa odpoczynku (zielone tarasy) oraz liczne miejsca do siedzenia. Mur zlokalizowany w centrum posiada dualny charakter. Północna strona oferuje typowy dla form kommemoratywnych symboliczną estetykę w postaci świetlnej perforacji – tutaj użytkownik przestrzeni pozostaje obserwatorem. Z drugiej strony zaś mur pełni funkcję dydaktyczną – kommemoratywną. Linia chronologicznych zdarzeń odwołuje się do pamięci odbiorcy i jednocześnie edukuje w zakresie historii wojny narkotykowej w Medellin⁴⁷.

4.3. Komfort (bezpieczeństwo) - Oddziaływanie na psychikę i fizjologię

Skala obiektu nie jest przytłaczająca. Ciemna forma muru poprzez dynamikę załamania nie powoduje efektu przytłoczenia odbiorcy. Formy nośników pamięci są delikatne i nie atakują widza w sposób bezpośredni. Symboliczne, ale łagodne w przekazie formy instalacji świetlnej oraz cytatów na monolitach, wywierają wpływ na pamięć użytkowników przestrzeni. Jest to jednak doświadczenie wzruszeniowe. Wykorzystanie elementów świetlnych oddziałuje pozytywnie, ilość otworów i ich skala informuje odbiorcę o rozmiarze tragedii, nie wywołując jednocześnie emocji jednoznacznie negatywnych.

4.4. Identyfikacja przestrzeni (estetyka) – Interaktywność

Miejsce pamięci nie oferuje form prezentacji interaktywnych. Formą urozmaicenia estetycznego jest podświetlenie muru od wewnątrz. Stworzenie efektu gwiazdnej konstelacji ma walory nie tylko estetyczne, ale także symboliczne.

4.5. Identyfikacja przestrzeni (forma charakterystyczna) - Tematyzacja przestrzeni

Zróznicowanie tematyczne parku miejskiego czyni przestrzeń bardziej interesującą dla jego użytkowników. Różnorodne formy nośników pamięci (monolity, instalacja świetlna, linia chronologiczna, las) oddziałuje na percepcję widza na różne sposoby. Dzięki temu plac zyskuje charakterystyczną, wyróżniającą to miejsce atmosferę. Bezpośrednie odwołanie się do momentów w historii, które często wydarzyły się jeszcze za życia odbiorców wzmacnia emocjonalne związanie z daną przestrzenią publiczną.

---

⁴⁷ <https://pqescalaarquitectura.co/proyectos/parque-memorial-inflexion/>. Dostęp: 09.04.2022.

Il. 17 Mur pamięci wykonany z czarnego marmuru jest perforowany. Mieszkańcy do otworów wkładają kwiaty. Każdy otwór symbolizuje jedną ofiarę. Źródło: https://www.archdaily.com/947376/commemorativo-inflexion-park-pequena-escala-arquitectura-plus-taller-alterno?ad_medium=gallery.

Il. 18 Po zmroku mur podświetlany jest od wewnątrz, tworząc efekt gwiazdnej konstelacji. Źródło: <https://www.eltiempo.com/colombia/medellin/parque-conmemorativo-construido-sobre-las-ruinas-del-edificio-monaco-de-pablo-escobar-445292>

2.3.6. Plac Bohaterów Getta

1. Dane podstawowe

1.1. Lokalizacja: Polska, Kraków

1.2. Data powstania: 2005

1.3. Autorzy: Biuro Projektów Lewicki i Łatak

2. Motyw powstania:

Upamiętnienie mieszkańców getta żydowskiego. Rewitalizacja Podgórskiego Małego Rynku, która nawiązuje do historii likwidacji getta.

3. Opis ogólny

Przestrzeń ta ma charakter placu miejskiego o wymiarze symbolicznym. Na terenie dawnego Podgórskiego Małego Rynku, w czasie istnienia na tym obszarze getta żydowskiego, miały miejsce egzekucje i selekcja przed wywozem do obozu. Częstym obrazem widocznym tu w owym okresie były pozostawione na placu bagaże i dobytek ludzi zmuszonych do opuszczenia getta⁴⁸. Architekci w metaforyczny sposób utrwaliли ten wizerunek placu tworząc pomnik w postaci 70 pustych krzeseł. Symbolicznie podkreślono nieobecność właścicieli porzuconych przedmiotów, między innymi prostych mebli. Krzesła są rozmieszczone w regularny, choć swobodny sposób. Wykonane z brązu i żeliwa, o lekko powiększonej skali względem prawdziwych wymiarów krzesła⁴⁹. Plac został uzupełniony odrębnymi ławkami o funkcji użytkowej. W przypadku tego założenia, zastosowany został proces odwrotny niż w większości miejsc pamięci w formie przestrzeni publicznych. Tutaj wykorzystano istniejącą przestrzeń publiczną i zmodyfikowano jej zagospodarowanie, odbierając jej typową funkcjonalność. Przestrzeń placu sama w sobie stała się symbolem, jednocześnie tracąc swoją użytkową funkcję⁵⁰.

Il. 19 Plac Bohaterów Getta. Krzesła są rozmieszczone równomiernie na przestrzeni placu. Źródło: <https://archirama.muratorplus.pl/architektura>

⁴⁸ <http://mapa.sarp.krakow.pl/obiekt/plac-bohaterow-getta/>. Dostęp: 09.04.2022.

⁴⁹ Petelenz M. 2021. Architektura pamięci..., dz. cyt., s. 70.

⁵⁰ Gębczyńska-Janowicz, A.. 2010. Polskie założenia..., dz. cyt., s. 86.

4. Analiza szczegółowa

4.1. Dostępność (widoczność) - Wizualne skażenie krajobrazu

Plac jest widoczny w strukturze przestrzennej ulicy, posiada czysty i przejrzysty układ. Sama forma pomnikowa w postaci krzesła, nie zwraca na siebie uwagi z daleka. Jest jednak znaczącą „skazą” w przestrzeni⁵¹, przez co wyróżniają się. Krzesła stanowią fizyczną przeszkodę dla samochodów, rowerzystów i pieszych. Plac nie może być w pełni wykorzystywany ze względu na rozmieszczenie elementów na całym jego obszarze. Taka forma kommemoratywna jest wizualnie wyraźnie dostrzegalna, jednak nie przekłada się to na dostępność przestrzeni publicznej.

4.2. Funkcjonalność (aktywizacja przestrzeni) – Czasoprzestrzenność

Przestrzeń poprzez rozproszoną formę aktywizuje użytkownika zachęcając go do spaceru pomiędzy krzesłami. Krzesło, ze względu na swój użytkowy charakter i jednocześnie poważny, symboliczny wymiar, może wywoływać różne reakcje. Użytkownik jest skłaniany do podejmowania decyzji – usiąść, czy jedynie obserwować. Pod tym względem miejsce pamięci oferuje swego rodzaju aktywność dla odbiorcy. Zastosowane rozwiązania odbierają jednak typową dla miejskiej przestrzeni publicznej funkcjonalność. Fizyczna przeszkoda jaką stanowią krzesła uniemożliwia wprowadzenie na teren placu dodatkowych aktywności. Wzdłuż pierzei placu ulokowane są różnego rodzaju usługi: sklepy i lokale gastronomiczne. Sam obszar placu nie oferuje jednak nic poza przestrzenią kontemplacyjną i komunikacyjną.

4.3. Komfort (bezpieczeństwo) - Oddziaływanie na psychikę i fizjologię

Odwołanie się do symbolu pustki – krzesła na których nikt nie siedzi, bagażu bez właściciela, może mieć wpływ na emocje odbiorcy. Prosta forma nie jest jednak uderzająca i nie wpływa na psychikę w sposób negatywny. Przekaz jaki wywołują puste krzesła wywołuje zadumę i refleksję nad historią tego miejsca.

4.4. Identyfikacja przestrzeni (estetyka) – Interaktywność

Na terenie placu nie zastosowano dodatkowych form urozmaicenia przestrzeni w postaci prezentacji interaktywnych i multimedialnych.

4.5. Identyfikacja przestrzeni (forma charakterystyczna) - Tematyzacja przestrzeni

Przestrzeń publiczna jaką jest Plac Bohaterów Getta jest charakterystycznym miejscem w tej części miasta. Wprowadzenie rozproszonej formy pomnikowej, stanowiącej fizyczną przeszkodę w swobodnym użytkowaniu placu z pewnością czyni to miejsce wyróżniającym się i zapadającym w pamięć. Odwołanie się do kontekstu historii Małego Rynku nie jest jednak jednoznaczne i oczywiste dla osób nie zaznajomionych z wydarzeniami likwidacji getta. Plac ma zatem swoją wyjątkową tożsamość i zapisuje się jako ważny punkt w strukturze dzielnicy. Niekoniecznie jednak jako wielofunkcyjna przestrzeń publiczna, a bardziej jako interesująca forma przestrzeni czysto pomnikowej.

---

⁵¹ Gębczyńska-Janowicz, A.. 2010. Polskie założenia..., dz. cyt., s. 85.

Il. 20 Formy krzeseł wykonane zostały z brązu i żeliwa, mają lekko powiększonej skalę. Źródło: <https://sztuka-architektury.pl/article/2518/plac-bohaterow-getta-w-krakowie>

Il. 21 Przekaz jaki wywołują puste krzesła wywołuje zadumę i refleksję nad historią tego miejsca. Źródło: <https://sztuka-architektury.pl/article/2518/plac-bohaterow-getta-w-krakowie>

2.3.7. Analiza porównawcza

W Tabeli 4. Przedstawiono zbiorczą ocenę każdego z opisywanych przykładów pod kątem poszczególnych kryteriów analizy.

Badane przykłady	Aspekt	Kryterium Skala	Dostępność (Widoczność)	Funkcjonalność (Czasoprzestrzenność)	Komfort (Od. na psychikę)	Identyfikacja (Interaktywność)	Identyfikacja (Tem. przestrzeni)	Stopień spełnienia kryterium	Ogólna ocena
			0-1	0-2	0-2	0-1	0-1		
The National September 11 Memorial Museum	Miejsce Pamięci		1	1	2	0	1	5/7	
	Przestrzeń Publiczna		1	2	1	0	1	5/7	
	Suma		2/2	3/4	3/4	0/2	2/2	10/14	0.71
The Outdoor Symbolic Memorial	Miejsce Pamięci		1	1	1	0	1	4/7	
	Przestrzeń Publiczna		0	1	1	0	1	3/7	
	Suma		1/2	2/4	2/4	0/2	2/2	7/14	0.50
Dutch Holocaust Memorial of Names	Miejsce Pamięci		1	1	1	0	1	4/7	
	Przestrzeń Publiczna		1	0	1	0	1	3/7	
	Suma		2/2	1/4	2/4	0/2	2/2	7/14	0.50
Inflexión Memorial Park	Miejsce Pamięci		1	2	1	0	1	3/7	
	Przestrzeń Publiczna		0	1	1	0	1	3/7	
	Suma		1/2	3/4	2/4	0/2	2/2	8/14	0.57
Plac Bohaterów Getta	Miejsce Pamięci		1	1	1	0	2	5/7	
	Przestrzeń Publiczna		0	0	1	0	0	1/7	
	Suma		1/2	1/4	2/4	0/2	1/2	6/14	0.42

Tabela 4. Zestawienie prezentujące ocenę badanych przykładów pod kątem spełnienia kryteriów. Oprac. Własne.

Ocena w zakresie pojedynczego kryterium została podzielona na dwa aspekty: ocena w kontekście funkcji miejsca pamięci oraz przestrzeni publicznej. Ocena każdego kryterium została przedstawiona w formie sumarycznej. Osobno przedstawiony został także wynik sumaryczny stopnia spełnienia danego kryterium w zakresie poszczególnych aspektów. Ocena ogólna badanego przykładu jest wynikiem sumarycznym stopnia spełnienia kryteriów w zakresie obu aspektów, wyrażona wartością procentową.

Na potrzeby subiektywnej oceny stopnia zrealizowania kryteriów zastosowano numeryczną skalę. Każde kryterium w zakresie pojedynczego aspektu mogło zostać ocenione w skali 0 – 1 punktów. Wyjątkiem są kryteria „funkcjonalność” oraz „komfort”, które ocenione zostały w skali 0-2 punkty (ze względu na zwiększone znaczenie tych kryteriów). Przyjęto następujące znaczenie punktów:

- 0 – kryterium niespełnione
- 1 – kryterium spełnione
- 2 – kryterium spełnione w stopniu bardzo dobrym

Ogólna ocena została wyrażona w znormalizowanej skali od 0 do 1. Przyjęto następujące znaczenie stopnia oceny:

- < 0.50 - Obiekt **nie łączy** funkcji przestrzeni publicznej i funkcji miejsca pamięci na poziomie zadowalającym.
- ≥ 0.50 - Obiekt **łączy** funkcję przestrzeni publicznej i funkcję miejsca pamięci na poziomie zadowalającym.

2.3.8. Wnioski

Wnioski ogólne

W analizie przestudiowano pięć przykładów projektów, w których miejsca pamięci ukształtowane zostały w formie placów, skwerów i parków miejskich. Są to realizacje współczesne, zlokalizowane w różnych częściach świata, o zróżnicowanych skalach. Ich cechą wspólną była kwalifikacja do typu założenia pomnikowego „obszar”, materialna forma oraz odwołanie się do kontekstu upamiętnianych wydarzeń poprzez powstanie zupełnie nowej kreacji.

Na podstawie subiektywnej oceny kryteriów, można zauważyć, że cztery z pięciu omawianych projektów zostały ocenione pozytywnie. Stwierdzono, że obiekty te w sposób zadowalający łączą funkcję przestrzeni publicznej z funkcją miejsca pamięci. Według zestawienia wyników, miejscem pamięci, które w najlepszy sposób działa jako przestrzeń publiczna jest The National September 11 Memorial w Nowym Jorku. Kolejne projekty, które funkcjonują na poziomie zadowalającym są: Inflexión Memorial Park w Medellin, Dutch Holocaust Memorial of Names w Amsterdamie oraz The Outdoor Symbolic Memorial w Oklahoma City.

Wnioski szczegółowe

Kryterium „Dostępność (widoczność) - Wizualne skażenie krajobrazu” zostało ocenione w stopniu najwyższym w dwóch na pięć badanych przypadków. W aspekcie „Miejsca Pamięci” za każdym razem kryterium był spełnione. Wiąże się to z kwestią formalną każdego nośnika pamięci. Zazwyczaj w projektach stosowano formy dynamiczne, mocne. Całość założenia opierała się na zróżnicowanym kompleksie, w którym główny element pełniący aktywną funkcję kommemoratywną wyróżniał się swoją formą, gabarytem lub kolorem. Był zauważalną „skazą” w krajobrazie, dzięki czemu dana przestrzeń miała szansę być widoczną i łatwą w odbiorze dla przechodnia. Rozmiar i rozległość danej przestrzeni pamięci nie zawsze jednak wpływał korzystnie na aspekt dostępności w kontekście percepcji. Forma parku miejskiego lub lokalizacja nie zawsze sprzyjały wyróżnieniu się danej przestrzeni.

Kryterium „Funkcjonalność (aktywizacja przestrzeni) – Czasoprzestrzenność” w żadnym z przypadków nie zostało ocenione na poziomie maksymalnym. Zazwyczaj wyżej oceniana była funkcjonalność w aspekcie „Miejsca Pamięci”. Prezentowane projekty oferowały głównie aktywności powiązane bezpośrednio z funkcją kommemoratywną – stanowiły przestrzeń dedykowaną kontemplacji, refleksji, odpoczynkowi. W niektórych przypadkach w obrębie przestrzeni umożliwiały także bardziej swobodne działania – zapewniona było miejsce do spotkań towarzyskich, zabawy dla dzieci. Na teren miejsc pamięci nie wprowadzane były jednak dodatkowe funkcje w postaci usług, lokali gastronomicznych i handlowych. Można zatem stwierdzić, że przestrzeń kommemoratywna może pełnić funkcję przestrzeni publicznej jednak w zredukowanej formie. Powaga i proces wyciszenia jaki zazwyczaj odpowiada za ogólny nastrój miejsca, zniechęca użytkowników do swobodnego i głośnego korzystania z danej przestrzeni. Miejsca pamięci mogą więc pełnić funkcję przestrzeni publicznej w charakterze strefy wypoczynku, relaksu i wyciszenia.

Kryterium „Komfort (bezpieczeństwo) - Oddziaływanie na psychikę i fizjologię” w żadnym z przypadków nie zostało ocenione na poziomie maksymalnym. Ze względu na specyfikę analizowanych przypadków jest to jedno z najważniejszych kryteriów. Odwoływanie się do wydarzeń tragicznych i celowe oddziaływanie psychikę oraz emocje odbiorcy może stanowić zagrożenie dla poczucia komfortu i bezpieczeństwa użytkownika przestrzeni publicznej. Na podstawie analizy można zauważyć, że problem przywoływania smutnych, trudnych wydarzeń niekoniecznie musiała wiązać się z wywoływaniem negatywnych emocji. Najczęściej zastosowane rozwiązania nie były przytłaczające, a kształtowanie nastroju było nastawione na wyciszenie i kontemplację, wywołanie efektu wzruszenia. Swobodne wprowadzenie elementów typowych dla parków miejskich w postaci zielonych przestrzeni, tarasów i licznych form małej architektury dodatkowo łagodziły ogólny odbiór danej przestrzeni. Można zatem stwierdzić, że tragizm przywoływanych zdarzeń nie stanowi problemu w kwestii emocjonalnego odbioru przestrzeni i nie zakłóca procesu jej użytkowania.

Kryterium „Identyfikacja przestrzeni (estetyka) – Interaktywność” zostało ocenione na poziomie „0” we wszystkich przypadkach. Na podstawie pierwszego etapu analizy, przyjęto, iż wprowadzenie różnorodnych form multimedialnych, interaktywnych jest charakterystyczne dla współczesnych przestrzeni publicznych, natomiast w przypadku nowych miejsc pamięci stanowią intrygujące urozmaicenie założenia pomnikowego. Wyniki drugiej części analizy, informują, że mimo braku zastosowania tego typu rozwiązań Miejsca Pamięci mogą być interesujące w kontekście funkcjonowania jako przestrzeń publiczna.

Kryterium, które zostało ocenione w stopniu najwyższym w największej liczbie przypadków było „Identyfikacja przestrzeni (forma charakterystyczna) - Tematyzacja przestrzeni”. Oznacza to, że miejsca pamięci w większości przypadków posiadają zindywidualizowaną tożsamość, która zapisuje się w świadomości odbiorcy, zarówno w aspekcie funkcji nośnika pamięci jak i przestrzeni publicznej. Aspekt odwołania się do kontekstu, historii i upamiętnianych wydarzeń z sukcesem buduje emocjonalne powiązanie użytkowników z daną przestrzenią. Nie tylko w kontekście samego nośnika pamięci, ale także w kontekście związania z konkretnym fragmentem struktury miejskiej.

Ostatnią kwestią wartą podkreślenia jest stopień spełnienia kryterium w zależności od poszczególnych aspektów oceny. Badany przykład częściej osiągał wyższy wynik w aspekcie „Miejsce Pamięci”. Aspekt „Przestrzeni” był oceniony niżej w trzech z pięciu przypadków, w dwóch przypadkach zaś był oceniony na tym samym poziomie. Na podstawie tej obserwacji, można stwierdzić, że w projektach przestrzeni pamięci, mimo nastawienia na kształtowanie ich w formie przestrzeni publicznej, większy nacisk położony jest na kwestię kommemoratywnego charakteru. Cechy powiązane z funkcją przestrzeni publicznej wydają się mniej istotne w procesie kształtowania miejsc pamięci. Na podstawie przedstawionych wniosków można zauważyć iż tendencja kształtowania Miejsc Pamięci w postaci różnorodnych form przestrzeni publicznych jest tendencją pozytywną.

2.4. Podsumowanie

W większości analizowanych przypadków połączenie funkcji kommemoratywnej z funkcją miejskiej przestrzeni publicznej zostało wykonane z sukcesem. Przestrzenią, którą uznać można za najbardziej reprezentatywną i godną naśladowania w procesie projektowania kommemoratywnych przestrzeni publicznych jest Memoriał 11 Września w Nowym Jorku (The National September 11 Memorial). To tutaj architektoniczno-urbanistyczne rozwiązania odpowiadają na potrzeby mieszkańców miasta, zapewniając im nie tylko przestrzeń, w której mogą spędzać czas wolny, ale jednocześnie miejsce z którym mogą stworzyć emocjonalną więź. Miejsce, które odwołuje się do ich pamięci i osobistego związku z upamiętnianymi wydarzeniami, jednocześnie nie tworząc atmosfery grozy i wszechogarniającego smutku.

Jedną z najważniejszych obserwacji dokonanych w przeprowadzonym badaniu jest fakt sposobu w jaki zazwyczaj kształtowane są Miejsca Pamięci. Nacisk położony na odpowiednie zrealizowanie cech kommemoratywnych założeń, często powoduje, że wprowadzenie funkcji typowych dla miejskiej przestrzeni publicznej schodzi na dalszy plan. Najczęściej pomijaną i jednocześnie jedną z istotniejszych kwestii jest funkcjonalność przestrzeni. Brak wprowadzenia funkcji aktywizujących place i parki jest główną przyczyną zmniejszenia atrakcyjności danego miejsca w życiu codziennym miasta. Problematyka urozmaicenia miejsc pamięci innymi funkcjami stwarza jednocześnie zagrożenie w postaci nadmiernego aktywizowania i umniejszenia powagi tego typu założeń. Podsumowując, każdy projekt Miejsca Pamięci, powinien być kształtowany w sposób bardzo indywidualny, odpowiadając na konkretne potrzeby w danym kontekście. Warto, aby aspekt funkcjonalności tego typu przestrzeni był traktowany ze szczególną uwagą. Odnalezienie cienkiej granicy między maksymalnym zróżnicowaniem funkcjonalnym, a zachowaniem „sakralnego charakteru” miejsca kontemplacji, zdaje się być kluczem do stworzenia poprawnie działającej przestrzeni pamięci.

Analizowane projekty pokazują, że stworzenie miejsca, które będzie otoczeniem odpowiednim zarówno do wywoływania trudnych wspomnień jak i do codziennego miejskiego życia, jest możliwe. W niektórych kwestiach są to funkcje trudne do pogodzenia, w innych doskonale się dopełniające. Ogólnym wnioskiem może być stwierdzenie, iż postawiona na początku niniejszej pracy teza – „Współczesne miejsca pamięci w formie miejskich obszarów funkcjonują jako przestrzenie publiczne” – jest tezą prawdziwą.

3. Analiza miejsca – Podzamcze, Lublin

3.1. Analiza historyczna

3.1.1. Historia Żydów Lubelskich

XIV - XX

Żydzi prawdopodobnie pojawili się w Lublinie w XIV wieku, w czasach króla Kazimierza Wielkiego, kiedy to nadano im pierwsze przywileje. Konflikty między społecznością chrześcijańską i żydowską doprowadziły do wprowadzenia prawa zabraniającego Żydom osiedlania się w obrębie murów miejskich. To, a także znaczne ograniczenie możliwości prowadzenia handlu w chrześcijańskiej części miasta doprowadziły do dynamicznego rozwoju dotychczas niezamieszkanego Podzamcza sąsiadującego ze staromiejskim Lublinem. Teren podmokły i bagienno otaczający wzgórze zamkowe nie cieszył się zainteresowaniem społeczności chrześcijańskiej. Teren ten jednak poddano osuszeniu i na Podzamczu zaczęło rozwijać się osadnictwo⁵².

Lata na przełomie XV i XVI wieku były latami największego rozwoju żydowskich dzielnic. Z czasem Żydzi otrzymywali kolejne przywileje, a dogodne położenie Lublina przy węźle szlaków handlowych sprzyjało bogaceniu się żydowskich kupców i rzemieślników. Kwitł handel a także życie kulturalne. Ważnym wydarzeniem było otwarcie Jesziwy – pierwszej na terenie Lublina akademii talmudycznej oraz budowa Wielkiej Synagogi i towarzyszącemu jej kompleksu synagogałnego. Otwierano kolejne zakłady, które przynosiły społeczności uznanie w regionie, między innymi ośrodek drukarski. Na początku XVII wieku gmina żydowska liczyła około 1200 mieszkańców. Działania wojenne i najazdy doprowadziły do upadku społeczności, która w wyniku znacznego zmniejszenia swojej liczebności czasowo zaczęła zasiedlać obszary staromiejskie. Konflikt i konkurencja jaką stanowili dla społeczności chrześcijańskiej doprowadziły jednak do ponownego ich wyparcia na Podzamcze. W drugiej połowie XVIII wieku zaczął cieszyć się popularnością ruch chasydzki, a populacja żydowska z kolejnymi latami znacznie wzrosła⁵³.

Na początku wieku XIX Żydzi stanowili już niemal połowę ogólnej ludności Lublina, czyniąc miasto największym po Warszawie ich skupiskiem⁵⁴. Zniesienie ograniczających ich przywilejów nastąpiło dopiero w 1862 roku i doprowadziło do ożywienia kontaktów żydowsko-chrześcijańskich. Mimo tego, społeczność ta była wciąż zamknięta ze względu na swoją odrębność kulturalną, religijną i językową. W kolejnych latach sytuacja stopniowo ulegała zmianie wraz z wzrastającą świadomością odrębności narodowej i tworzeniu się nowych instytucji żydowskich, partii politycznych i szkół dla żydowskiej młodzieży. Kwitło także życie kulturalne, otwarto żydowski teatr, wydawano gazetę w języku jidysz. W latach 30-tych XX wieku społeczność ta była wysoko rozwinięta, barwna, wykształcona. Posiadała wciąż

---

⁵² Górski.W. 2018. Lublin mało znany. Wydawca: Polihymnia. Lublin. S.: 79.

⁵³ <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/historia-lubelskich-zydow/> Dostęp: 03.09.2022.

⁵⁴ <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/l/264-lublin/99-historia-spolecznosci/137601-historia-spolecznosci> Dostęp: 03.09.2022.

znaczną odrębność od pozostałej części miasta, jednak postępująca sekularyzacja sprzyjała ich asymilacji i połączeniu z chrześcijańskim Lublinem. W latach przed wybuchem II Wojny Światowej Lublin był zamieszkiwany przez około 42 tysiące Żydów.

1939 – 1943

Wraz z wybuchem II Wojny Światowej miał miejsce początek końca różnorodnej społeczności Lublina. W listopadzie 1939 wszystkich żydowskich Lublinian, którzy zamieszkiwali okolice Krakowskiego Przedmieścia przesiedlono przymusowo na teren Podzamcza. Stosowano represje wobec wszystkich mieszkańców, lecz zwłaszcza wobec Żydów. Miały miejsce konfiskaty majątków, wysiedlanie z domów i mieszkań, zamknięcie wszystkich szkół żydowskich. Nastąpiło także oznakowanie Żydów Gwiazdą Dawida i odebranie im większości praw. W 1940 roku utworzono w Lublinie Judenrat.

20 marca 1941 gubernator Ernest Zörner ogłosił utworzenie „żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej” na obszarze Podzamcza i części Starego Miasta. Otworzenie getta zostało poprzedzone przesiedleniem około 14 tys. Żydów do okolicznych wsi i miasteczek. Getto Lubelskie mieściło około 40 tysięcy ludzi. Ciasnota i przeludnienie doprowadziły do dramatycznej sytuacji sanitarnej i higienicznej. Złe warunki życiowe, epidemie, głód i przymusowa praca stopniowo doprowadzały do dziesiątkowania żydowskiej społeczności.

W nocy z 16 na 17 marca 1942 r. rozpoczęła się akcja „Reinhardt” – akcja zagłady ludności żydowskiej na terenie Generalnego Gubernatorstwa, której początek miał miejsce w Lublinie. W pierwszej kolejności likwidacji podległo getto „A” na Podzamczu. Ludzie byli gromadzeni na placu przy siedzibie Judenratu (Plac po Farze na Starym Mieście) i poddawani selekcji. Osoby niezdadne do pracy były przeprowadzane do Synagogi Maharszala, stanowiącego punkt zbiorczy, a następnie kierowane na Kalinowszczyznę, na rampę kolejową (zwaną Umschlagplatz – Lubelskim Placem Śmierci)⁵⁵. Stamtąd byli odwożeni do obozu zagłady w Bełżcu. Akcja trwała od 16 marca do 14 kwietnia, z getta wywieziono do obozu około 26 tysięcy Żydów, a 1500 zastrzelono na miejscu. Wraz z opróżnieniem Podzamcza, Niemcy przystąpili do jego wyburzania. Całkowitemu zniszczeniu uległy najważniejsze jego części: ulica Szeroka oraz ulica Jateczna z kompleksem synagogałnym. W kolejnych miesiącach podpalono getto na Majdanie Tatarskim, a pozostali dotychczas przy życiu Żydzi zostali zastrzeleni na miejscu lub przeniesieni do obozu na Majdanku.

---

⁵⁵ <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/umschlagplatz-w-lublinie/> Dostęp: 03.09.2022.

3.1.2. Kalendarium

1336 – nadanie pierwszych przywilejów społeczności żydowskiej przez Kazimierza Wielkiego

1535 - *De non tolerandis Judaeis* - wprowadzenie przywileju zakazującego Żydom osiedlania się w obrębie miasta – rozwój Podzamcza

1556 – otrzymanie przez Lubelskich Żydów przywileju potwierdzającego ich wewnętrzną autonomię

1567 – otwarcie pierwszej Jesziwy i budowa pierwsze murowanej synagogi – Synagogi Maharszala

1580 – ustanowienie w Lublinie Sejmu Czterech Ziem

1655 – najazd wojsk moskiewsko-kozackich – upadek społeczności żydowskiej i opuszczenie Podzamcza

1761 – konflikty chrześcijańsko-żydowskie – ponowne zasiedlenie Podzamcza

1794 – rozwój ruchu chasydzkiego w Lublinie - założenie pierwszego domu modlitwy przez Widzącego z Lublina

1862 – zniesienie przywileju *De non tolerandis Judaeis*

1865 – wybudowanie studni przy ulicy Szerokiej

1915 – okupacja austro-węgierska - znaczne ożywienie życia społecznego

1921 – społeczność żydowska stanowi już 40% ogólnej liczby ludności Lublina

18.09.1939 – początek okupacji niemieckiej w Lublinie.

1940 – powstanie Judenratu. Wysiedlenie Żydów z Wieniawy

9-14.03.1941 – wysiedlenie 14 tys. Żydów z Lublina do okolicznych miasteczek.

20.03.1941- utworzenie Getta. Wydanie decyzji o utworzeniu „żydowskiej zamkniętej dzielnicy mieszkaniowej”

22.02.1942 – podział getta na część „A” (Podzamcze) i „B” (Stare Miasto)

16.03 – 14.04.1942 – Akcja Reinhardt

04.11.1943 – Koniec akcji Reinhardt, Operacja „Erntefest”

1944 – powołanie Komisji dla Historii Żydów

1954 – budowa Placu Zebrań Ludowych

1973 – budowa alei Tysiąclecia

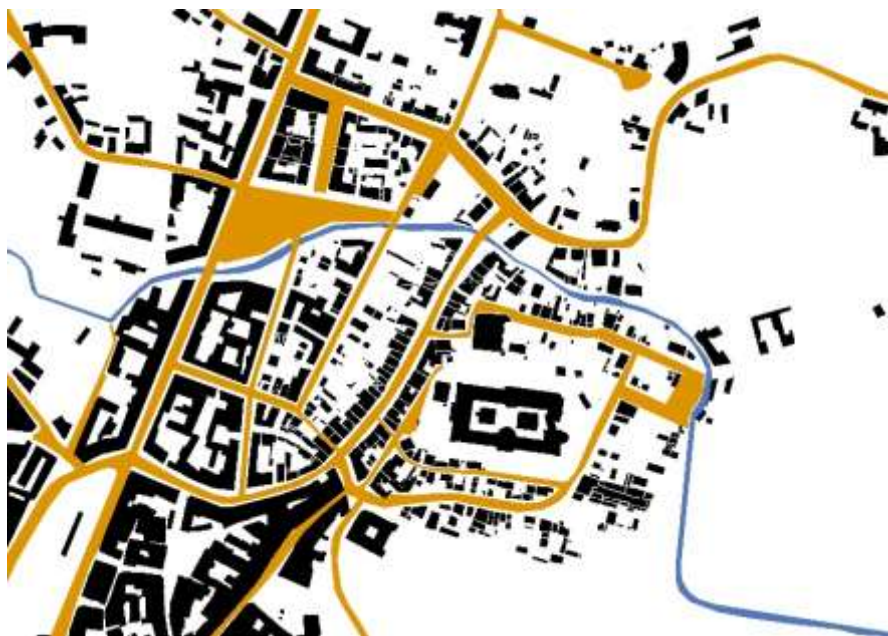
1975 – budowa dworca PKS

3.1.3. Struktura urbanistyczna Podzamcza sprzed likwidacji getta

„[...] tam targowano, zapraszano tych klientów do środka. Zupełnie inaczej się odbywało niż teraz, bo oni wychodzili przed dom i zapraszali. Przed domem były także beczki ze śledziami na przykład, beczki z kapustą, beczki z ogórkami, z jabłkami kwaszonymi – to wszystko można było kupić, to była zachęta. To była szalenie barwna dzielnica.” Julia Hartwig⁵⁶

Struktura urbanistyczna Podzamcza charakteryzowała się gęstym i nieregularnym układem wąskich ulic i zaułków. Ulice ukształtowane w sposób organiczny, wraz z rozrastającym się stopniowo wokół Zamku żydowskim miastem. Zabudowa koncentrowała się głównie wzdłuż najważniejszej ulicy Szerokiej, będącej przedłużeniem ulicy Kowalskiej, a kończącej się na ulicy Ruskiej. Zabudowa sięgała tu wysokości dwóch do trzech, maksymalnie czterech kondygnacji, a przestrzeń ulicy była względnie szeroka, w porównaniu do pozostałych ulic. Szeroka była zakończona otwartą przestrzenią przy skrzyżowaniu z ulicą Ruską, na której znajdowała się przyciągająca licznie mieszkańców Podzamcza studnia. Wzdłuż ulicy Ruskiej znajdowały się niskie, dwukondygnacyjne zabudowania sięgające podnóży wzgórza Czwartek. Ruska odbijała od wzgórza na wysokości ulicy Nadstawnej i omijała łukiem teren Cerkwi. Największą przestrzenią otwartą stanowił Plac Targowy, której lekko trójkątny kształt wyznaczał przebieg Czechówki. Istotną ulicą była także Jateczna, wąska, kręta uliczka prowadząca do Synagogi Maharszala oraz dalej aż do Placu Krawieckiego po wschodniej stronie wzgórza zamkowego. Przy Jatecznej mieściły się najważniejsze żydowskie instytucje: jesziwa, mykwa, rytualne jatki oraz Talmud Tora⁵⁷.

Il. 22 Schemat struktury urbanistycznej sprzed likwidacji getta (przed 1942). Autor: Opracowanie Własne.

⁵⁶ Fragment relacji Julii Hartwig z Archiwum Historii Mówionej. Źródło: [https://teatrnn.pl/historiamowiona/swiadek/Hartwig_Julia_\(1921-2017\)](https://teatrnn.pl/historiamowiona/swiadek/Hartwig_Julia_(1921-2017)). Dostęp 04.09.2022.

⁵⁷ <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/dzielnice-lublina-podzamcze-dzielnica-zydowska/>.

3.1.4. Najważniejsze ulice Podzamcza

„[...] znaczna liczba nosiwodów z kubłami uwija się bezustannie, małe dzieciaki obnażone leżą w poprzek chodników lub też obierają je sobie na miejsce zabawy. Handlarki stoją lub chodzą z różnymi sprzętami i naczyniami napełnionymi pieczywem lub suchymi produktami, inni stoją kilka lub kilkanaście osób, szwargoczą, kłócą się lub handlują; – przy studniach nieustannie bitwa i zbiegowisko; – ze sklepów na ulicę powystawiane stołki, ławki, worki i różne rupiecie [...]”
*S. Lubicz o ulicy Szerokiej, Pogadanki miejscowe, Kurier Lubelski*⁵⁸

Szeroka – była główną ulicą handlową, koncentrującą przede wszystkim sklepy i lokale usługowe. Pełniła również ważną rolę w aspekcie religijnym, znajdowały się przy niej bowiem liczne synagogi. Szeroka miała charakter tętniącej życiem ulicy gromadzącej codziennie setki, a nawet tysiące ludzi. Jako jedyna na Podzamczu posiadała bruk. To tutaj zlokalizowane były drogie sklepy i domy bogatszych Żydów. Było to barwne i żywe serce dzielnicy żydowskiej⁵⁹.

II. 23 Ulica Szeroka. Autor: Stefan Kięlsznia. Źródło: Archiwum Teatru NN.

Jateczna – znajdowała się tutaj Synagoga Maharszala, zwana Wielką Synagogą, największa w Lublinie. Była jednym z nielicznych obiektów na terenie dzielnicy żydowskiej, który swoją formą reprezentował wyższy poziom jakości architektonicznej. Przy Jatecznej ulokowane były najważniejsze żydowskie instytucje.

Nadstawna – tutaj zlokalizowane były dwory chasydzkie, a także liczne chedery – szkoły dla dzieci żydowskich. Z tego właśnie była najbardziej znana.

Ruska – kolejna istotna ulica dzielnicy żydowskiej, nie posiadała funkcji handlowych. Przy tej ulicy sąsiadującej z Cerkwią zlokalizowane były przede wszystkim domy biedniejszych mieszkańców Podzamcza, rzemieślników i robotników. Znajdowały się tutaj także obiekty edukacyjne: Jesziwa, Szkoła Ludowa oraz żydowskie związki zawodowe⁶⁰.

⁵⁸ <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/ulica-szeroka-w-lublinie-nie-istnieje-historia-ulicy/> Dostęp 04.09.2022.

⁵⁹ <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/ulica-szeroka-w-lublinie-nie-istnieje-historia-ulicy/#specyfika-i-koloryt-ulicy-szerokiej> Dostęp 04.09.2022.

⁶⁰ <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/ulica-ruska-w-lublinie-historia-ulicy/> Dostęp: 04.09.2022.

3.1.5. Charakterystyka zabudowy Podzamcza

„Podzamcze dla mnie to były takie chatki, drewniane domki czy nawet kamieniczki, ale to było takie getto. Tam przeważnie mieszkali tylko Żydzi. Gdy wychodziło się tam w piątek, to czuło się zapach ryb, zapach rosołu.” Regina Winograd⁶¹

Pierwsze zabudowania powstawały na tym obszarze prawdopodobnie już w XV wieku. Liczne najazdy, wojny i pożary powodowały częste zmiany i przeobrażenia. Zabudowa Podzamcza była przede wszystkim miejscem zamieszkania biednej, żydowskiej społeczności, z tego względu początkowo architektura powstająca na tym terenie miała postać drewnianej zabudowy mieszkaniowej, w formie zagród i niskich domów. Tego typu formy domostw znajdowały się głównie przy ulicy Krawieckiej i ulicy Podzamcze.

Wraz z rozwojem i bogaceniem się społeczności, architektura zmieniała swoją postać i w niczym nie odbiegała od zabudowań Starego Miasta. Budynki przy głównych ulicach nie wyróżniały się formalnie od architektury pozostałej części miasta. Była to zabudowa śródmiejska, o formie i stylu typowym dla budynków powstających w tym okresie (II poł. XIX wieku), charakteryzująca się pierzejami o układzie kalenicowym. Ulice Szeroka, Jateczna, Nadstawna i Lubartowska posiadały wyższą rangę, mieszkali przy nich lepiej sytuowani mieszkańcy. Tutaj kamienice były bardziej reprezentacyjne, ich wysokość sięgała trzech lub czterech kondygnacji⁶².

Jedynymi elementami delikatnie wyróżniającymi architekturę dzielnicy żydowskiej były kuczki (ze staropolskiego słowa kucza – szalas, w języku hebrajskim - sukka)⁶³. Był to dobudowywany do istniejącego budynku „szalas”, którego pierwotną funkcją była funkcja religijna. Ortodoksyjni Żydzi spędzali w tego rodzaju budce siedmiodniowe święto Sukkot. Według Talmudu sukki powinny być wykonane z materiałów naturalnych, pod gołym niebem. W praktyce często miały konstrukcje drewnianą, a ich charakterystyczną cechą była możliwość otwierania dachu.

Formami, które wyróżniały się na tle zabudowy mieszkaniowej były synagogi i bożnice. Ich kształt wynikał wprost z kanonu architektonicznego, decydującego o tym jak budowle o takiej funkcji powinny wyglądać. Jedną z charakterystycznych cech zewnętrznych tych budynków były okna, umieszczone zazwyczaj wysoko nad ziemią, tak aby światło wpadało do wnętrza przez jak największą część dnia⁶⁴. Okna te często miały kształt łukowy.

---

⁶¹ Fragment relacji Reginy Winograd z Archiwum Historii Mówionej. Źródło: <https://teatrnn.pl/historiamowiona/swiadek>. Dostęp 04.09.2022.

⁶² <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/architektura-dawnej-dzielnicy-zydowskiej-w-lublinie/>. Dostęp 04.09.2022.

⁶³ <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/kuczki-w-lublinie/>. Dostęp: 04.09.2022.

⁶⁴ Michalski M. 2020. Gematria, geometria i inne fenomeny w architekturze judaizmu. Wydawca: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej. Wrocław. S.: 36.

Il. 24 Studzienka wodociągowa przy ulicy Szerokiej.
Źródło: Archiwum Teatru NN

Il. 25 Widok z Czwartku. Lata 50 XX w. Autor: Edward Hartwig Źródło:
Archiwum Teatru NN.

Il. 27 Rzeka Czechówka przed regulacją. Źródło: Archiwum
Teatru NN.

Il. 28 Widok na ulicę Ruską i kościół św. Mikołaja. Źródło:
Archiwum Teatru NN.

Il. 26 Ulica Szeroka. Źródło: Archiwum Teatru NN.

3.1.6. Struktura urbanistyczna po likwidacji getta

Likwidacja Getta doprowadziła do całkowitego zaburzenia zespolonego ze sobą układu dzielnicy żydowskiej oraz terenów Starego Miasta. Zniszczeniu i stopniowej dekonstrukcji uległy prawie wszystkie zabudowania na terenie getta. Przetrwały jedynie kamienice zlokalizowane w zachodniej jego części, przy ulicy Lubartowskiej, Targowej, Cyruliczej i Furmańskiej. Po roku 1942 przez lata teren pozostawał pusty. W 1954 r. rozpoczęto odbudowę Lublina. Ze względu na niską jakość i brak wysokiej wartości architektonicznej zabudowań Podzamcza, nie podjęto decyzji o ich odbudowie. Renowacji podlegał głównie teren Starego Miasta. Z okazji X-lecia PRL utworzony został Plac Zebrań Ludowych (obecnie plac Zamkowy), mający pełnić funkcje reprezentacyjne. Z tego względu założenie przyjęło eliptyczną, otwartą formę barokową. Decyzja o budowie rozległego placu w tej lokalizacji była jednoznaczna z całkowitym usunięciem ulicy Szerokiej, która przed likwidacją getta przebiegała przez środek planowanego placu⁶⁵. Plac otrzymał nową elewację w postaci zespołu budynków mieszkalnych, uzupełniających braki w zabudowie między Furmańską a zamkiem. W kolejnych latach na terenie Podzamcza pojawił się dworzec autobusowy i pawilony handlowe. W 1973 roku powstała główna arteria komunikacyjna Lublina – aleja Tysiąclecia oraz ulica Władysława Gomułki (obecnie alej Unii Lubelskiej). Wprowadzenie szerokiej drogi przecinającej miasto na dwie połowy ostatecznie odgrodziło północny fragment Podzamcza od Starego Miasta i centrum.

Il. 29 Schemat struktury urbanistycznej po likwidacji getta (po 1942), zestawiony z nieistniejącą zabudową getta (kolor czerwony). Autor: Opracowanie Własne.

⁶⁵ <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/plac-zamkowy-w-lublinie/>. Dostęp: 04.09.2022.

3.2. Analiza terenu Podzamcza

3.2.1. Funkcje

Elementem funkcjonalnym, który w największej mierze determinuje charakter tej przestrzeni jest dworzec autobusowy PKS, którego obszar zajmuje znaczną część powierzchni terenu projektowanego. To na jego terenie znajduje się obecnie zachowana zabytkowa studnia. Funkcją, która dominuje na terenie Podzamcza jest funkcja handlowa. Zlokalizowane są tutaj trzy targowiska oraz dwa pawilony handlowe. Dwa najważniejsze targowiska to te położone przy alei Tysiąclecia oraz przy ulicy Ruskiej. Ponadto, ulica Lubartowska również posiada charakter usługowy. Istotnym generatorem ruchu pieszego jest także bliskie sąsiedztwo galerii handlowej zlokalizowanej po wschodniej stronie Ronda Dmowskiego. Na terenie objętym opracowaniem zabudowa mieszkaniowa jest zlokalizowana przede wszystkim wzdłuż ulicy Lubartowskiej oraz w kamienicach przy ulicy Nowy Plac Targowy i Targowej. Są to kamienice z mieszkaniami komunalnymi. Dużą rolę odgrywają trzy szkoły położone na wzgórzu Czwartek. Dwa licea oraz szkoła podstawowa nie znajdują się bezpośrednio na terenie objętym opracowaniem, jednak trasa jaką przemierzają codziennie uczniowie tych placówek przebiega przez centrum obszaru projektowanego.

3.2.2. Komunikacja

Teren objęty opracowaniem jest otoczony czterema ciągami komunikacyjnymi: ulicami Ruską, Lubartowską, Lwowską oraz aleją Tysiąclecia. Od północy teren graniczy z ulicą Ruską – drogą zbiorczą łączącą ulicę Lubartowską i Rondo przy ulicy Lwowskiej. Jest to ruchliwa ulica, przy której zlokalizowane są przystanki autobusowe. Ulica Lwowska i Aleja Tysiąclecia (od południa) tworzą dwie linie odgradzające przestrzeń i utrudniające ruch pieszego. Aleja Tysiąclecia ma klasę drogi głównej ruchu przyspieszonego. Ponadto na długim odcinku al. Tysiąclecia między Lubartowską a Rondem Dmowskiego znajdują się tylko 3 przejścia dla pieszych, czyniąc z alei poważną barierę urbanistyczną. Wewnątrz obszaru znajdują się ulice Nadstawna, Nowy Plac Targowy oraz Targowa. Na ulicach tych zachowany został ruch samochodowy, są to także ulice wzdłuż których zorganizowane zostały parkingi. Wewnątrz obszaru, ruch pieszego jest nieuporządkowany – piesi skracają drogę przechodząc przez teren dworca, klucząc między bazarami, zaparkowanymi samochodami i autokarami. Istotnym problemem wydaje się także parking zlokalizowany na Placu Zamkowym, który skutecznie obniża reprezentacyjność i atrakcyjność tego miejsca. Przy Placu Zamkowym znajduje się ważny komunikacyjny punkt przesiadkowy – krzyżuje się w tym miejscu wiele linii autobusowych.

3.2.3. Zieleni i przestrzeń publiczne

Na obszarze objętym opracowaniem jedyną formą zielonej przestrzeni publicznej są tarasowe zbocza wzgórza zamkowego, które nie oferują jednak wielu miejsc odpoczynkowych (nieliczne ławki), ani schronienia przed słońcem. Na terenie Placu Zamkowego i na zboczach istnieją niewielkie nasadzenia, jednak są to tylko niewielkie drzewa. Największe skupisko zieleni

znajduje się na wzgórzu Czwartek, znajduje się ono jednak na terenach prywatnych. Na terenie Podzamcza brakuje interesujących i funkcjonalnych przestrzeni publicznych.

3.2.4. Istniejące formy upamiętniające getto

Na obszarze Podzamcza istnieje kilka form upamiętniających nieistniejącą dzielnicę żydowską i getto utworzone na jej terenie.

- Studnia przy ulicy Szerokiej – jedyny oryginalny obiekt dzielnicy żydowskiej, który zachował się do naszych czasów. Ma formę niewielkiej ceglanej konstrukcji zwieńczonej czterospadowym daszkiem. Było to miejsce stanowiące centralny punkt dzielnicy żydowskiej. Zlokalizowana na skrzyżowaniu dwóch ważnych ulic, Ruskiej i Szerokiej przyciągała lokalną ludność.
- Szlak Pamięci – szlak biegnący od dawnej lokalizacji Synagogi Maharszala do ulicy Zimnej (Miejsce Pamięci Umschlagplatz), wyznaczony za pomocą umieszczonych w ziemi betonowych płyt⁶⁶.
- Płytki wyznaczające granicę getta – niewielkie płytki umieszczone w nawierzchni chodników, które wyznaczają przebieg granicy getta na Podzamczu. Każda z nich przedstawia liczbę ludności zamieszkującej getto.
- Latarnia Pamięci – niegasnąca latarnia związana z misterium pamięci z 2002 roku – symbolizująca niegasnącą pamięć w postaci światła przebijającego się spod betonu miasta.
- Tablica upamiętniająca lokalizację Synagogi Maharszala – zlokalizowana przy północnym zboczu wzgórza zamkowego.
- Tablica informująca o pierwotnym układzie urbanistycznym Podzamcza – zlokalizowana przy głównych schodach prowadzących na wzgórze zamkowe.

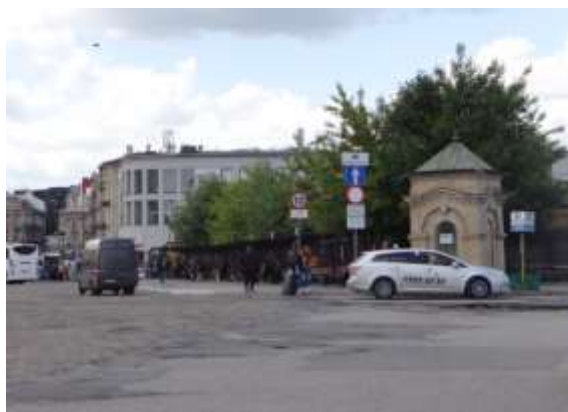
---

⁶⁶ <https://teatrnn.pl/pamiec/szlak-pamieci/> Dostęp: 04.09.2022

Il. 33 Widok na teren projektu od strony wschodniej. Widoczna Cerkiew i Zamek. Autor: M. Zyga

Il. 32 Widok na studnię przy Ruskiej. Autor: M. Zyga

Il. 31 Widok w stronę południową. Widoczny dworzec PKS. Autor: M. Zyga

Il. 34 Widok w stronę ulicy Nadstawnej i Lubartowskiej. Autor: M. Zyga

Il. 35 Widok na Al. Tysiąclecia. Autor: M. Zyga

Il. 30 Widok z ulicy Nadstawnej w stronę Starego Miasta. Autor: M. Zyga.

4. Opis projektu

4.1. Idea

„[...] zachowałam takie wspomnienie tych najlepszych stosunków właściwie, że to jest część naszego miasta, i to taka strasznie cenna, która tyle wnosi. [...] To było bardzo dla mojej świadomości budujące, bo to uczyło właściwie od początku tego, że inność jest dobra, że jest wzbogacająca. To jest coś, czego dzisiejsza młodzież ani dzieci nie mogą wyćwiczyć, nawet gdyby chciały, bo mogą tylko teoretycznie się o tym dowiedzieć właściwie albo z historii. Co innego jest współżyć z tym - to daje zupełnie inne widzenie świata.” - Julia Hartwig⁶⁷

Głównymi ideami projektu stały się trzy najważniejsze płaszczyzny „połączenia”: pamięć, spójność i żywotność. Działania podejmowane na tych trzech płaszczyznach to:

- **Przywrócenie pamięci miejsca** - połączenie przeszłości z teraźniejszością.
- pamięć o nienamacalnej historii żydowskiej dzielnicy.
- **Przywrócenie dawnej spójności** - połączenie Podzamcza ze Starym Miastem.
- ponownie połączyć Czwartek ze Starym Miastem i znieść komunikacyjne bariery jakie wprowadziły lata 70.
- **Przywrócenie żywotności** - połączenie funkcjonalności z kulturą i historią.
- należy nadać terenowi atrakcyjności i wykorzystać jego estetyczny potencjał.

Podzamcze, przestrzeń po dawnej dzielnicy żydowskiej, nieistniejącym getcie, jest obszarem wymagającym rewitalizacji. Projekt ten jest próbą przywrócenia świetności temu zapomnianemu przez miasto obszarowi. Terenowi, który był podłożem dla istotnych dla miasta wydarzeń historycznych, tętniącą życiem tkanką i nieodłączną częścią Lublina, miasta wielu kultur, a dziś jedynie płataniną pawilonów handlowych i parkingiem dla autobusów. Obecnie teren Podzamcza stanowi przestrzeń, o której mieszkańcy myślą przede wszystkim jako o dworcu i targu. Spacer po urokliwym Starym Mieście kończy się gwałtownie na Zamku Lubelskim, z którego można jedynie zawrócić lub zejść na rozległy parking na Placu Zamkowym. Atrakcyjne centrum jest oddzielone od nieatrakcyjnej przestrzeni Podzamcza grubą linią alei Tysiąclecia. Szeroka dwupasmowa droga skutecznie zniechęca spacerowiczów, turystów i mieszkańców od kontynuacji zwiedzania. Niewiele osób dotrze do Cerkwi i Kościoła na Czwartku, najstarszego w mieście. Tylko uczniowie szkoły na wzgórzu i mieszkańcy osiedla wiedzą o wyjątkowym widoku jaki roztacza się stamtąd na Stare Miasto. Świadomość o dawnym kształcie miasta może pojawić się wraz przywróceniem najważniejszych elementów jego struktury. Sztuczne wypełnienie pustki jakie stanowią targowiska, bazy i bezładny teren dworca może zostać zastąpione bardziej naturalną tkanką, taką która nie tylko przywróci pamięć miejsca, ale także uczyni ten fragment Lublina bardziej atrakcyjnym dla jego

⁶⁷ Fragment relacji Julii Hartwig z Archiwum Historii Mówionej. Źródło: [https://teatrnn.pl/historiamowiona/swiadek/Hartwig_Julia_\(1921-2017\)](https://teatrnn.pl/historiamowiona/swiadek/Hartwig_Julia_(1921-2017)). Dostęp 04.09.2022.

mieszkańców. Urbanistyczny chaos może zmienić się w spójny układ kwartałów naśladujący dawny przebieg ulic. Przywrócona do życia ulica Szeroka stanowić może ślad, który uświadamiać będzie mieszkańców o tym, że w tym miejscu znajdował się wcześniej Lublin Żydowski.

4.2. Założenia projektowe

Projekt został rozwinięty na trzech płaszczyznach wytycznych – pamięci, spójności i żywotności. Koncepcja rozwoju projektu urbanistycznego dla terenu Podzamcza opierała się w dużej mierze na analizie historycznej struktury miejsca i jego dawnego charakteru. Najbardziej istotne aspekty i wnioski z analizy stały się podstawą dla wyznaczenia konkretnych wytycznych projektowych.

4.2.1. Pamięć

Kształt formalny i najważniejsze elementy projektu Podzamcza są wynikiem działań w zakresie płaszczyzny pamięci. Układ urbanistyczny, lokalizacja i forma placów, a także ukształtowanie architektury, są efektem próby przywrócenia pamięci miejsca, które niegdyś było tętniącą życiem dzielnicą Lublina.

Przywrócenie układu ulicznego

Pierwsza wytyczna to przywrócenie pierwotnego układu ulic dzielnicy żydowskiej. Przywrócenie dawnej struktury przybrało postać adaptacji starego przebiegu ulic do obecnych potrzeb miasta i dopasowania do aktualnego układu przestrzennego. Częściowo przywrócony został przebieg ulicy Ruskiej, Nadstawnej oraz Szerokiej. Ulica Szeroka została ukształtowana na wzór swojej oryginalnej formy – zachowane zostały proporcje ulicy, wysokość pierzei. Ze względu na funkcję jaką ma pełnić – rekreacyjne przedłużenie trasy spacerowej Starego Miasta – funkcje jakie skoncentrowane są wzdłuż Szerokiej to przede wszystkim lokale usługowe i gastronomiczne. Szeroka zakończona jest Placem Pamięci zlokalizowanym przy skrzyżowaniu z Ruską. Ruska jest ulicą, która swój dawny przebieg odzyskała w największym stopniu – prawie na całej swojej długości. Przybrała formę ciągu pieszo jezdni, który obsługuje przede wszystkim dwa duże obiekty społeczne – wydział uczelni wyższej oraz multifunkcyjny budynek mediateki, odzyskując tym samym swój dawny charakter ulicy mieszczącej obiekty edukacyjne. Prowadzi przechodnia od wejścia na teren inwestycji przy ulicy Lubartowskiej w stronę głównego placu, Placu Pamięci i przebiega między murami Cerkwi a nowym parkiem. Ostatnią ulicą, której został przywrócony jej dawny przebieg jest Nadstawna – wprowadzenie nowej pierzei zabudowy wzdłuż jej zachodniego boku nadało jej ponownie charakter miejskiej ulicy i uporządkowało ją pod względem strukturalnym i wizualnym. Nowy przebieg został także dostosowany do lokalizacji zaadaptowanego do nowej funkcji budynku dworca PKS. Dzięki temu Nadstawna otwiera się i kończy zielonym skwerem będącym jednocześnie połączeniem z Placem Zamkowym.

Place Pamięci

Na terenie projektowanym przewidziane zostały dwie przestrzenie pamięci – główny plac pamięci - Plac Studni, który swoją nazwę zawdzięcza jednemu oryginalnemu obiektowi zachowanemu z czasów getta oraz Skwer Jateczna – mniejsza przestrzeń zlokalizowana w miejscu nieistniejącej Synagogi Maharszala. Przestrzenie pamięci zostały utworzone w powiązaniu z tymi obiektami ze względu na ich duże znaczenie w przeszłości.

Nowy Plac Targowy

Zmianą jaka została wprowadzona jest przeniesienie wszystkich funkcji targowych, obecnie rozrzuconych po całym terenie w jedno miejsce. Dzięki temu zabiegowi Nowy Plac Targowy ponownie będzie pełnić funkcję placu targowego, który znajdował się tutaj w czasie istnienia dzielnicy żydowskiej.

Czechówka

Jeden z najważniejszych elementów decydujących o ukształtowaniu przestrzeni Podzamcza. Niewielka rzeka Czechówka, została wyeksponowana i uregulowana na odcinku między ulicą Lubartowską a rondem Dmowskiego wyznaczającym wschodnią granicę inwestycji. Został przywrócony dawny przebieg cieku wodnego, wzdłuż którego uformowane zostały tarasy i ścieżki spacerowe. Wraz z rzeką, na Podzamcze powróciły mosty – most przy ulicy Szerokiej, Nadstawnej oraz most wyznaczający linię parku.

4.2.2. Spójność

Wytyczne projektowe z tego zakresu miały na celu uzyskanie spójności pod względem formalnym, strukturalnym, a także na połączeniu ze sobą oderwanych od siebie Podzamcza i Starego Miasta. Działania podjęte w tym zakresie to głównie rozwiązania komunikacyjne i wprowadzenie języka architektonicznego wzorującego się na lokalnej formie zabudowy.

Tunel pod Al. Tysiąclecia

Rozwiązanie, które pozwoliło na fizyczne połączenie ze sobą obszaru projektowego ze Starym Miastem. Przeniesienie głównego ruchu pod ziemię uwolniło przestrzeń naziemną, znosząc tym samym najważniejszą barierę urbanistyczną tej okolicy. Pozostawiona na powierzchni droga ruchu uspokozonego pozwala na dojazd do Placu Zamkowego i terenu inwestycji. Przejazd górną trasą jest dedykowany jednak przede wszystkim środkom komunikacji publicznej.

Oddanie ulic i placów pieszym

Nowy układ uliczny został dostosowany do ruchu pieszego. W miejscach strategicznych funkcjonalnie zastosowane zostały ulice z możliwością wjazdu w postaci woonerfów. Są to ulice: Targowa, Nowy Plac Targowy oraz krótki odcinek ulicy Ruskiej. Umożliwiony został

dojazd samochodów dostawczych do Targowiska, a także przestrzeń „kiss&ride” w sąsiedztwie obiektu dedykowanego dzieciom i młodzieży przy ulicy Ruskiej. Pozostałe ulice posiadają wymiary dostosowane do przejazdu pojazdów, jednak dostęp do nich jest ograniczony dla samochodów dostawczych oraz osób uprzywilejowanych.

Bezpieczna Ruska

Lokalizacja trzech szkół na Czwartku generuje dużą liczbę młodzieży i dzieci przemieszczających się między obiektami szkolnymi, a punktem przesiadkowym przy ulicy Tysiąclecia. dzięki wykluczeniu ruchu samochodowego z większego odcinka ulicy Ruskiej obszar ten może ulec znacznemu uspokojeniu i wzroście jego poziom bezpieczeństwa.

Płynne połączenie Stare Miasto – Szeroka – Czwartek

Dzięki uwolnieniu przestrzeni alei Tysiąclecia, możliwe stało się przedłużenie szlaku spacerowego prowadzącego od Placu Litewskiego, przez Stare Miasto na Zamek Lubelski. Zmodyfikowane zostało północne zbocze wzgórza zamkowego, poprzez wprowadzenie układu tarasowego ze schodami kierującymi przechodnia w stronę ulicy Szerokiej. Skorygowany został także przebieg chodników na zachodnim zboczu – utworzono szeroką alejkę przebiegającą wzdłuż pierwotnej linii ulicy Szerokiej. Te dwa przejścia wytyczają nowe przedłużenie trasy i wskazują użytkownikom przestrzeni możliwość kontynuacji spaceru aż do wzgórza Czwartek.

Spójność formalna

Dobry został język architektoniczny, który nawiązuje do form obecnych na obszarze Starego Miasta – dominującą formą zabudowy są kamienice o dwuspadowych dachach, zróżnicowanej, ciepłej kolorystyce i niewielkiej skali.

4.2.3. Żywotność

Czyli przywrócenie temu terenowi charakteru miejskiego, wprowadzenie przestrzeni publicznych i ulokowanie funkcji, które generować będą ruch i czynić przestrzeń Podzamcza żywą i atrakcyjną.

Różnorodność funkcji

Zróżnicowanie funkcjonalne zostało uzyskane dzięki równomiernemu rozłożeniu lokali usługowych i mieszkalnych. Wszystkie partery pełnią funkcje usługowe, handlowe lub gastronomiczne. W strategicznych miejscach, przy placach i skrzyżowaniach znalazły się obiekty o funkcjach społecznych: budynek administracji publicznej, przestrzeń coworkingowa, dom kultury, wydział uczelni wyższej, mediateka, przedszkole oraz muzeum. Obecny układ funkcjonalny został zmodyfikowany poprzez usunięcie z terenu projektowanego dworca autobusowego oraz przeniesienie trzech targowisk w jedno miejsce. Nowa lokalizacja targowiska obok punktu przesiadkowego jest bardziej dogodna pod względem

komunikacyjnym. Ponadto, likwidacja targowiska na ulicy Ruskiej umożliwia zmniejszenie ruchu samochodowego w tamtym miejscu i utworzenie bezpiecznej komunikacyjnej strefy w pobliżu obiektów edukacyjnych.

Potencjał Widokowy

Ścieżki, tarasy i osie widokowe – lokalizacja obszaru projektowanego posiada niezwykle pod względem wizualnym i widokowym potencjał. Objęty opracowaniem fragment Podzamcza znajduje się w zagłębieniu u podnóża dwóch wzgórz: wzgórza zamkowego z Zamkiem Lubelskim oraz wzgórza Czwartek z zabytkowym kościołem św. Mikołaja i sąsiadującej z nim Cerkwi. Nad obszarem górują więc dwie dominanty. Z wzgórza Czwartek rozciąga się w kierunku południowym wyjątkowa panorama Starego Miasta, niewyekspozowana dotąd w żaden sposób. Projekt wprowadza rozwiązania eksponujące panoramę i podkreślające najważniejsze osie widokowe. Są to: taras widokowy na dachu Mediateki, ścieżka widokowa wspinająca się po zboczu wzgórza czwartkowego, zachowane osie widokowe na Stare Miasto na ulicy Nadstawnej i Szerokiej, osie widokowe skierowane na Cerkiew w parku oraz wzdłuż Czechówki, osie widokowe na kościół św. Mikołaja na ulicy Ruskiej i Nadstawnej. Charakterystycznym punktem orientacyjnym jest także Studnia – widoczna z wielu punktów na ulicy Ruskiej, Szerokiej i z mostu nad Nadstawnej.

Adaptacja Dworca

Z terenu projektowanego usunięty został Dworzec PKS. Ze względu na modernistyczną, wyjątkową formę główny budynek dworca został pozostawiony w swoim pierwotnym kształcie. Sama funkcja dworca została jednak zniesiona, z tego powodu budynek został adaptowany do nowej społecznej funkcji punktu turystycznego i wystawowego. Budynek dworca stanowi jedną z „bram” wejściowych na teren inwestycji, przez co w jego sąsiedztwie został utworzony zielony skwer, a w budynku zlokalizowany może zostać lokal gastronomiczny.

Park i rzeka

Elementy rekreacyjne, które wprowadzają prawie nieistniejącą aktualnie na tym terenie przestrzeń zieloną i wypoczynkową. Niewielki park stanowi wschodnią granicę terenu projektowanego i jednocześnie pełni funkcję bariery między ruchliwym rondem Dmowskiego a spokojniejszą, dedykowaną pieszym przestrzenią Podzamcza. Zieleń w parku została ukształtowana tak, aby nie zasłaniać charakterystycznego widoku na cerkiew od strony Ronda.

4.3. Przestrzeń pamięci

W projekcie przewidziano dwie przestrzenie pamięci. Posiadają charakter miejsc pamięci w formie otwartych przestrzeni publicznych.

Plac Studni jest centralnym punktem układu urbanistycznego. W tym miejscu spotykają się dwa ważne ciągi piesze – Szeroka i Ruska. Południową krawędź Placu wyznacza przebieg niewielkiego cieką wodnego Czechówki, północną – pierzeja niewielkiej siedziby uczelni wyższej. Przy placu zlokalizowany jest także budynek o funkcji usługowej oraz oszczędny w swojej formie budynek Muzeum Zagłady Polskich Żydów. W centrum placu stoi Studnia, a wokół niej uformowane zostały płytkie sadzawki, tworzące lustro wodne.

Główną ideą stojącą za nową formą nośnika pamięci jaki będzie znajdować się na Placu, jest chęć podtrzymania pamięci o życiu i ludziach, którzy niegdyś zbierali się pod studzienką. Materialnym elementem, który przywoływać będzie obraz kolejki ludzi czekających na dostęp do studni, będą lampy umieszczone w powierzchni placu. Niewielkie, pojedyncze źródła światła mają symbolizować mieszkańców Podzamcza, którzy każdego dnia tłumnie przybywali na plac przy skrzyżowaniu Ruskiej i Szerokiej. Rozmieszczenie świateł, będzie naśladować przebieg kolejki do studni, długiej i nieregularnej. Każda z lamp najazdowych, będzie wyposażona w oprawę uzupełnioną o krótki cytat lub informację.

Opis Placu Pamięci pod kątem kryteriów oceny miejsc pamięci w kontekście miejskiej przestrzeni publicznej⁶⁸:

- Dostępność (widoczność) - Wizualne skażenie krajobrazu - Plac jest widoczny w strukturze poprzez zróżnicowanie wąskich wnętrz ulic prowadzących na plac, a samą otwartą przestrzenią placu. Forma pamięci jest widoczna z daleka głównie dzięki widoczności studni na końcu osi widokowych ulic. Forma lamp w nawierzchni placu jest bardziej dyskretna, widoczna z bliska. W porze nocnej, kiedy lampy są włączone, stanowią one pewne "skażenie" wizualne - są nieregularnie rozmieszczonym źródłem światła i zwracają na siebie uwagę.
- Funkcjonalność (aktywizacja przestrzeni) – Czasoprzestrzenność - Użytkownik przestrzeni jest aktywizowany poprzez nieregularne rozmieszczenie lamp. Ich liniowe rozmieszczenie prowadzące ku studni, zachęca do podążania ich śladem i zapoznaniem się z umieszczonymi na nich cytatami. Użytkownik może poprzez własną aktywność zapoznać się ze wspomnieniami i opisami, podnosząc swoją wiedzę i świadomość o historii miejsca. Samo zagęszczenie świateł ma uświadomić mu mnogość ludzi, która niegdyś tu przebywała. Plac spełnia w ten sposób swoją funkcję miejsca pamięci - uruchamia wyobraźnię jego użytkowników i proces przypominania.

---

⁶⁸ Lista kryteriów analizy miejsc pamięci w kontekście miejskiej przestrzeni publicznej – str. 19.

- **Komfort (bezpieczeństwo)** - Oddziaływanie na psychikę i fizjologię - Nośnik pamięci - "kolejka" świateł, odnosi się bezpośrednio do życia, nie do śmierci. Przywołuje obrazy rozgadanych ludzi, tłumu mieszkańców, codziennego życia na Podzamczu. Pośrednio wspomnienie życia, łączy się także z wydarzeniami które je przerwały. W ten sposób, miejsce pamięci ma wywołać w odbiorcy przede wszystkim refleksję o dawnym charakterze tego miejsca, delikatnie uświadamiając mu jak wyglądała historia placu i Podzamcza. Forma ma dzięki temu nie oddziaływać na psychikę odbiorcy w sposób uderzający i negatywny.
- **Identyfikacja przestrzeni (forma charakterystyczna)** - Tematyzacja przestrzeni - Dobrana forma małej architektury jest uzupełnieniem placu i Studni, będącej głównym jej elementem skupiającym na sobie uwagę. Plac gromadzi zarówno przypadkowych przechodniów, turystów, osoby odwiedzające muzeum, studentów sąsiadującej z placem uczelni, klientów pobliskich restauracji, uczniów okolicznych szkół oraz mieszkańców nowego osiedla. Plac jest zlokalizowany w centralnym punkcie obszaru. Dzięki swojej lokalizacji i odpowiednim ukształtowaniu osi ulic sąsiadujących, jest to miejsce z którego widać kilka istotnych obiektów: cerkiew, kościół św. Mikołaja, Zamek i w oddali Stare Miasto. Główną rolę na placu odgrywa charakterystyczna studnia otoczona lustrzanymi sadzawkami i świetlną instalacją. Funkcjonalność placu, jego dogodne położenie oraz specyfika miejsca pamięci składają się na cechy przestrzeni publicznej która ma wpisywać się w strukturę miasta jako ważny punkt i istotny element historycznej tożsamości Lublina.

Skwer Jateczna jest zlokalizowany między nową linią zabudowy i linią alei Tysiąclecia. Przybrał formę niewielkiego skweru, którego zachodnia i północną krawędź wyznacza dawny przebieg nieistniejącej ulicy Jatecznej, która była uliczką okalającą Wielką Synagogę. Zakrzywiony kształt linii wąskiego zbiornika wodnego z wyznacza granicę Jatecznej, a liniowa fontanna tworzy swego rodzaju „ścianę” - ścianę synagogi. Zlokalizowane zostały tutaj także tablice informacyjne przedstawiające pierwotny kształt zabytku i jego historię. W parterze zabudowy przylegającej od strony północnej znajdują się kawiarnie i lokale gastronomiczne z zewnętrznymi ogródkami.

5. Opis Techniczny

5.1. Przedmiot inwestycji

5.1.1. Lokalizacja i program inwestycji

Przedmiotem opracowania jest projekt rewitalizacji terenu Podzamcza w Lublinie. Obszar objęty opracowaniem obejmuje teren położony w dzielnicy Śródmieście, na styku dzielnic Stare Miasto i Kalinowszczyzna. Głównym przedmiotem inwestycji jest projekt urbanistyczny terenu ograniczonego ulicami: Ruska, Lwowska, Lubartowska oraz al. Tysiąclecia. Projekt rozszerzony jest także o koncepcję zagospodarowania terenu Placu Zamkowego oraz koncepcję rozwiązania komunikacyjnego dla fragmentu al. Tysiąclecia.

5.1.2. Podstawa opracowania.

W procesie projektowym wykorzystane zostały następujące dokumenty:

- Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym.
- Uchwała nr 902/XXVIII/2021 Rady Miasta Lublin z dnia 29 kwietnia 2021 r. w sprawie uchwalenia zmiany miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Lublin w rejonie ulic: Podzamcze, aleja Tysiąclecia, Lubartowska, Ruska dla obszaru A - kwartał ulic: aleja Solidarności, Lubartowska, Probstwo i Browarna.
- Uchwała nr 180/VII/2015 Rady Miasta Lublin z dnia 21 maja 2015 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego miasta Lublin w rejonie ulic: Podzamcze, Aleja Tysiąclecia, Lubartowska, Ruska.

5.1.3. Materiały wyjściowe i archiwalne

W procesie projektowym wykorzystane zostały materiały archiwalne:

- Mapy Lublina z okresu 1928 – 2021, udostępnione przez portal Systemu Informacji Przestrzennej Lublina.
- Dokumenty, kolekcje fotograficzne oraz transkrypty z Archiwum Historii Mówionej udostępnione przez Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN”.

5.1.4. Cel i zakładany efekt inwestycji.

Celem inwestycji jest stworzenie przestrzeni o różnorodnych funkcjach, która poprzez swoją strukturę urbanistyczną oraz dobrany język architektoniczny będzie zwiększać wiedzę i świadomość mieszkańców Lublina o tożsamości i historii miejsca. Efektem powstałej inwestycji będzie zwiększenie miejsc pracy, lokali mieszkaniowych oraz obiektów kulturalnych. Rewitalizacja ma zwiększyć atrakcyjność miejsca poprzez wykorzystanie jego potencjału wizualnego i kulturowego.

5.2. Inwentaryzacja i istniejące uwarunkowania

5.2.1. Aktualne zagospodarowanie terenu

Teren objęty opracowaniem stanowi obszar ograniczony ulicami: Ruską, Lwowską, Lubartowską i Aleją Tysiąclecia. Teren ten jest obecnie częściowo zabudowany, a dominującą funkcją jest funkcja handlowa. W północno-wschodniej części obszaru znajduje się wydzielony teren Cerkwi pw. Przemienia Pańskiego. Z wyjątkiem zlokalizowanej tam Cerkwi wschodni fragment obszaru charakteryzuje się brakiem zabudowy, niskim poziomem zazielenienia. Znajduje się tutaj parking autobusowy oraz dworzec PKS. W zachodniej oraz centralnej części obszaru zlokalizowane są obiekty o funkcjach handlowych, główny budynek dworca oraz zabudowa mieszkaniowa. Teren leży w bezpośrednim sąsiedztwie Placu Zamkowego, wzgórza zamkowego oraz wzgórza Czwartek.

5.2.2. Istniejąca infrastruktura techniczna

Obszar posiada sieci uzbrojenia terenu, w tym przyłącza do sieci: wodociągowej, kanalizacyjnej, elektroenergetycznej, gazowej, ciepłowniczej, telekomunikacyjnej.

5.2.3. Istniejąca zabudowa

Na terenie objętym opracowaniem znajduje się zabudowa pierzejowa oraz wolnostojąca. Przy ulicy Lubartowskiej, Nowy Plac Targowy oraz Targowej znajduje się zabudowa pierzejowa w formie kamienic o funkcji mieszkalnej, o wysokości od 3 do 5 kondygnacji. Przy zbiegu ulicy Lubartowskiej oraz alei Tysiąclecia znajduje się budynek o funkcji handlowej „Bazar”. Przy ulicy Nadstawnej zlokalizowana jest kamienica mieszcząca funkcje usługowe, zmodernizowana w 2015 roku, budynek mieszczący lokal gastronomiczny, pawilon handlowy NOVA oraz budynek dworca PKS. Ponadto na terenie tym zlokalizowane są trzy targowiska, w tym jedno posiadające formę stałych pawilonów oraz dwa o charakterze otwartym.

5.2.4. Istniejący układ drogowy

Układ komunikacyjny terenu jest podporządkowany głównej trasie W-Z przebiegającej wzdłuż południowej granicy terenu objętego opracowaniem. Aleja Tysiąclecia jest drogą o klasie drogi głównej ruchu przyspieszonego w formie drogi dwupasmowej z trzema pasami ruchu w dwóch kierunkach. Aleja Tysiąclecia (KDGP) krzyżuje się w centralnym pod względem komunikacyjnym punkcie Lublina przy Rondzie Romana Dmowskiego z aleją Unii Lubelskiej (KDGP) oraz ulicą Lwowską (KDG). Teren projektowany jest ograniczony od północy ulicą Ruską (KDZ) oraz od zachodu ulicą Lubartowską (KDZ). Wewnątrz obszaru znajdują się ulice o klasie dróg dojazdowych: Nadstawna, Targowa, Nowy Plac Targowy.

5.2.5. Warunki gruntowo-wodne

W obrębie terenu projektowego znajduje się podziemny kanał rzeki Czechówki posiadający wlot przy alei Solidarności, na wysokości ulicy Wodopojnej oraz ujście

po wschodniej stronie Ronda Dmowskiego. Czechówka jest wąskim ciekim wodnym, będącym dopływem Bystrzycy.

5.3. Obiekty przeznaczone do rozbiórki

W celu wprowadzenia nowego układu przestrzennego należy poddać rozbiórce następujące obiekty, nieodpowiadające charakterowi planowanej inwestycji: Hala Nova, Targowisko „Bazar”, Pawilon Handlowy „Bazar”, zabudowa towarzysząca kompleksowi Dworca Głównego PKS (za wyjątkiem budynku hali głównej dworca), targowisko przy ulicy Nadstawnej, targowisko przy ulicy Ruskiej, pawilony usługowe przy al. Tysiąclecia.

5.4. Rozwiązania sytuacyjne

5.4.1. Podstawowe dane techniczne

Dane podstawowe:

Powierzchnia całkowita kondygnacji	66099,1m ²
Powierzchnia całkowita terenu	120151,8m ²
Powierzchnia głównej inwestycji	69995,6m ²

Bilans terenu:

Powierzchnia całkowita terenu	120151,8m ²	
Powierzchnia zabudowy	21216,5m ²	17%
Powierzchnia biologicznie czynna	49106,8 m ²	39%
Powierzchnia utwardzona	54830,7m ²	44%

Zestawienie powierzchni funkcjonalnych:

Mieszkaniowa		24978,3m ²	38%
istniejąca	9468,5 m ²		
projektowana	15509,8 m ²		
Usługowa		27912,6 m ²	42%
Istniejąca usługowa	5850 m ²		
Projektowana usługowa	17467,5 m ²		
Projektowana biurowa	4595,1 m ²		
Spółeczna		13208,2 m ²	20%

Wskaźniki intensywności zabudowy:

Ogólny: **0,55**

Główna inwestycja: **0,94**

Wskaźniki intensywności zabudowy kwartałów:

Kwartał nr 1: 2,58

Kwartał nr 2: 1,79

Kwartał nr 3: 2,15

Kwartał nr 4: 1,80

Kwartał nr 5: 1,93

Kwartał nr 6: 2,95

Kwartał nr 7: 1,42

Kwartał nr 8: 1,46

Kwartał nr 9: 0,86

Il. 36 Schemat projektowanych kwartałów zabudowy. Oprac. Własne.

5.4.2. Ukształtowanie terenów zabudowy

W projekcie wprowadzono nowe tereny zabudowy o zróżnicowanych funkcjach. Zabudowa przyjęła formę kwartałową, na wzór kontekstu historycznego. Układ przestrzenny nawiązuje do przedwojennego kształtu. Wyróżnić można dziewięć głównych kwartałów zabudowy, w tym:

1 – Kwartał zlokalizowany przy ulicy Szerokiej, Mostowej i alei Tysiąclecia, o dominującej funkcji mieszkaniowej z parterami usługowymi, otwartym dziedzińcem wewnętrznym. Zabudowa pierzejowa o 3 kondygnacjach. Dachy o układzie kalenicowym, dwuspadowe, z dopuszczeniem dachów płaskich.

2 – Kwartał zlokalizowany przy ulicy Szerokiej, Nadstawnej i alei Tysiąclecia, o dominującej funkcji mieszkaniowej z parterami usługowymi, otwartym dziedzińcem wewnętrznym. Od strony ulicy Szerokiej i wzdłuż Czechówki znajduje się zabudowa pierzejowa o wysokości 2-3 kondygnacji. Dachy o układzie kalenicowym, dwuspadowe, z dopuszczeniem dachów płaskich. Zachodnią pierzeję kwartału stanowi istniejący, adaptowany do nowej funkcji budynek dworca PKS.

3 – Kwartał zlokalizowany przy ulicy Nowy Plac Targowy, Nadstawnej i alei Tysiąclecia, o dominującej funkcji usługowej i biurowej, z parterami usługowymi oraz uzupełniającej funkcji mieszkaniowej. Posiada otwarty dziedziniec wewnętrzny. Zabudowa pierzejowa o wysokości 2-4 kondygnacji. Dominującą formą dachu jest dach płaski.

4 – Kwartał zlokalizowany przy ulicy Nadstawnej, Ruskiej i Nowy Plac Targowy, o dominującej funkcji mieszkaniowej z parterami usługowymi, otwartym dziedzińcem wewnętrznym. Zabudowa pierzejowa o wysokości 2-3 kondygnacji. Dachy o układzie kalenicowym, dwuspadowe, z dopuszczeniem dachów płaskich.

5 - Kwartal zlokalizowany przy ulicy Nowy Plac Targowy, Nadstawnej, Ruskiej i Targowej. Kwartal zabudowy istniejącej z dopełnieniem w postaci plomb mieszkaniowej przy ulicy Targowej oraz nową linią zabudowy przy nowym ciągu pieszym przebiegającym przez środek kwartału. Zabudowa pierzejowa o wysokości 2-4 kondygnacji. Forma dachów to dachy wielospadowe oraz dachy płaskie w zabudowie projektowanej.

6 - Kwartal zlokalizowany przy ulicy Nowy Plac Targowy, Lubartowskiej, Ruskiej i Targowej. Kwartal zabudowy istniejącej z dopełnieniem w postaci dwóch plomb mieszkaniowych przy ulicy Targowej oraz Nowy Plac Targowy. Zabudowa pierzejowa o wysokości 4-5 kondygnacji. Forma dachów to dachy wielospadowe oraz dachy dwuspadowe o układzie kalenicowym. Dominującą funkcją jest funkcja mieszkaniowa z parterami usługowymi.

7 - Kwartal zlokalizowany przy ulicy Nowy Plac Targowy, Lubartowskiej i al. Tysiąclecia. Kwartal pełni w całości funkcje usługowe. Główną formą zabudowy jest hala targowa o charakterze otwartym, dwukondygnacyjna. Dopełnieniem dla zabudowy targowej jest 4 kondygnacyjny budynek mieszczący funkcje biurowe oraz handlowe. Formą dachu w kwartale jest zielony dach płaski.

8 – Kwartal zlokalizowany przy ulicy Ruskiej. Główną formę zabudowy stanowi kompleks multifunkcyjny, mieszczący przedszkole, bibliotekę, mediatekę, sale edukacyjne oraz lokale usługowe. Budynek od północy graniczy ze skarpą wzgórza Czwartek. Posiada zielone dachy płaskie wykorzystywane jako tarasy widokowe. Posiada wysokość 3 kondygnacji.

9 – Kwartal zlokalizowany przy ulicy Ruskiej. Główną formę zabudowy stanowi kompleks budynków dedykowanych funkcji edukacyjnej, docelowo mieszczące siedzibę wybranego wydziału uczelni wyższej. Budynek od północy graniczy ze skarpą wzgórza Czwartek. Posiada zielone dachy płaskie wykorzystywane jako tarasy widokowe. Posiada wysokość 1 – 2 kondygnacji.

5.4.3. Ukształtowanie układu drogowego

Tunel

Projekt przewiduje utworzenie nowego tunelu podziemnego, przebiegającego pod powierzchnią Alei Tysiąclecia. Tunel ma długość 440m, dwie jezdnie z dwoma pasami ruchu w obu kierunkach. Dno tunelu zagłębione jest 9m poniżej powierzchni terenu.

Drogi

Zostały wprowadzone następujące zmiany w istniejącym układzie drogowym:

1. Ruska – Zmodyfikowana klasa drogi z Z na D. Przywrócony przedwojenny przebieg ulicy (ulica omija Cerkiew od strony południowej). Ulica na odcinku Lubartowska-Targowa ma charakter ulicy typu woonerf. Na odcinku Targowa – Lwowska ma charakter ciągu pieszego z warunkowo dopuszczonym ruchem kołowym.
2. Lubartowska – Klasa drogi Z. Dozwolona maksymalna prędkość pojazdów 30km/h.

3. Tysiąclecia – Nowa arteria komunikacyjna zlokalizowana na dawnej trasie alei Tysiąclecia ponad tunelem. Klasa drogi Z. Dozwolona maksymalna prędkość pojazdów 30km/h, z wydzielonym odcinkiem o długości 150m o maksymalnej prędkości 15km/h.
4. Nowy Plac Targowy – Klasa drogi D. Ulica na odcinku Lubartowska-Targowa ma charakter ulicy typu woonerf. Na odcinku Targowa – Mostowa ma charakter ciągu pieszego.
5. Targowa – Klasa drogi D. Droga ma charakter ulicy typu woonerf.
6. Nadstawna – Klasa drogi D. Ulica ma charakter ciągu pieszego z warunkowo dopuszczonym ruchem kołowym. Przywrócony przedwojenny przebieg ulicy poprzez wykonanie przedłużenia do ulicy Tysiąclecia.
7. Szeroka – Klasa drogi D. Ulica ma charakter ciągu pieszego z warunkowo dopuszczonym ruchem kołowym. Droga posiada połączenie z ulicą Tysiąclecia oraz ulicą Ruską.
8. Mostowa - Klasa drogi D. Ulica ma charakter ciągu pieszo-jezdny. Ulica jest połączeniem ulicy Ruskiej z Ulicą Tysiąclecia wzdłuż granicy parku.

Skrzyżowania i ronda

Zaprojektowane zostały nowe skrzyżowania o ruchu okrężnym:

1. Rondo „biskoptowe” – skrzyżowanie ulic: Solidarności, Tysiąclecia, Lubartowskiej oraz Wodopojnej.
2. Rondo przy skrzyżowaniu ulic Lubartowskiej, Ruskiej i Mieczysława Biernackiego.

Zatoki autobusowe

Utworzono nowe zatoki autobusowe:

1. Przy ulicy Lubartowskiej zatoki autobusowe umożliwiające zatrzymanie jednocześnie jednego pojazdu komunikacji publicznej.
2. Przy ulicy Tysiąclecia zatoki autobusowe umożliwiające zatrzymanie jednocześnie dwóch pojazdów komunikacji publicznej typu przegubowego wraz z wydzielonym miejscem postojowym dla autobusów dalekobieżnych.

Parkingi

Utworzono nowe parkingi, w tym 5 parkingów podziemnych udostępniających łącznie około 1600 miejsc parkingowych.

Miejsca postojowe

Przewidziano wydzielenie miejsc postojowych naziemnych przy ulicach: Targowa, Nowy Plac Targowy, Nadstawna, Ruska. Miejsca postojowe równoległe wzdłuż ulic posiadają wymiary odpowiednie miejscom postojowym dla osób niepełnosprawnych. Łączna liczba postojowych miejsc naziemnych: 54.

Utworzono 3 zatoki „kiss&ride”, zlokalizowane przy ulicy Tysiąclecia (na wysokości ulicy Nadstawnej) oraz przy ulicy Ruskiej (między ulicą Lubartowską a Targową).

Ścieżki rowerowe

Przewidziano budowę ścieżki rowerowej połączonej z istniejącą siecią dróg rowerowych. Ścieżka przebiega wzdłuż wschodniej i południowej granicy parku we wschodniej części terenu. Ścieżce towarzyszy stacja rowerów miejskich.

Na terenie projektu przewidziano stworzenie licznych miejsc parkingowych dla rowerów i stacji rowerów miejskich.

5.4.4. Ukształtowanie przestrzeni pieszych

Place

W projekcie przewidziano realizację placów miejskich przy ulicach: Szerokiej, Nadstawnej oraz realizację skwerów przy ulicach: Tysiąclecia, Nowy Plac Targowy, Ruska.

Ścieżka widokowa

Została zaprojektowana ścieżka widokowa w formie ciągu pieszego o nachyleniu 2%. Różnica między najniższym i najwyższym punktem ścieżki wynosi 15,6m. Punkt początkowy ścieżki znajduje się na styku ulic Szkolnej i Ruskiej, następnie wznosi się na poziom dachu siedziby uczelni wyższej przy ulicy Ruskiej. Następnie ścieżka przebiega wzdłuż linii skarpy wzgórza Czwartek i kończy się na jego szczycie. Ścieżka posiada konstrukcję stalową.

Tarasy widokowe

Na dachu kompleksu edukacyjnego przy ulicy Ruskiej znalazły się zielone tarasy użytkowe. Zielony stropodach budynku jest zrównany z górnym poziomem skarpy wzgórza Czwartek od strony terenów IV LO przy Szkolnej.

5.4.5. Ukształtowanie terenów zielonych

Na terenie projektowanym przewidziany został park rekreacyjny zlokalizowany we wschodniej części obszaru, tworząc tym samym strefę ochrony akustycznej przed hałasem generowanym przez ruch samochodowy przy Rondzie Dmowskiego. Na terenie parku przewidziano miejsce na plac zabaw, siłownię otwartą, stację rowerową oraz przestrzeń umożliwiającą instalację sezonowych ogródków gastronomicznych. Przez park przebiega wyeksponowana Czechówka wraz z drewnianymi tarasami. Przez centralną część terenu na osi wschód – zachód utworzono zielone tarasy rzeki Czechówki.

5.4.6. Przebieg kanału wodnego

W ramach projektu zmieniony został przebieg rzeki Czechówki. Wlot do kanału podziemnego został otworzony przed realizowanym zjazdem do tunelu przy ulicy Solidarności. Odcinek podziemny kanału został poprowadzony wzdłuż północnej strony tunelu, a jego wylot jest zlokalizowany w południowo zachodniej części działki. Czechówka w uregulowanej formie wąskiego kanału o szerokości 3 metrów została poprowadzona wzdłuż ulicy Nowy Plac

Targowy. Kolejny wlot do kanału podziemnego i przyłączenie do istniejącego odcinka zlokalizowane jest w południowo wschodniej części terenu, na obszarze parku.

5.4.7. Infrastruktura

Rozwiązania ekologiczne

W projekcie wprowadzono następujące rozwiązania ekologiczne:

- Poprawa mikroklimatu miasta poprzez wprowadzenie elementów wodnych i zielonych: wyeksponowanie rzeki Czechówki i utworzenie parku miejskiego.
- Odprowadzanie wód opadowych do cieku wodnego Czechówki.
- Wprowadzenie stropodachów zielonych intensywnych.
- Wykorzystanie nawierzchni przepuszczalnych: alejek żwirowych oraz nawierzchni ażurowych przy ogródkach gastronomicznych i stacjach rowerowych.
- Zwiększenie powierzchni biologicznie czynnej terenu.

Nawierzchnie

Wykorzystane w projekcie nawierzchnie:

- Chodniki, ciągi pieszo-jezdne, woonerfy: płyta betonowa 50x100cm, jasna szarość.
- Chodniki, krawędzie ciągów pieszych wzdłuż zabudowy, nawierzchnia utwardzona skwerów: drobna kostka brukowa, kolor grafitowy.
- Nawierzchnie ogródków gastronomicznych, wydzielonych stacji rowerowych, fragmentów skwerów: płyty z kostki ażurowej, kolor grafitowy.
- Alejki parkowe, alejki na dziedzińcach wewnętrznych: utwardzona nawierzchnia żwirowa.
- Jezdnie, ścieżki rowerowe: asfalt jasny.
- Chodniki na tarasach widokowych, tarasy rzeczne, podest przy Placu Studni: deska drewniana.

Oświetlenie

W projekcie zastosowano lampy uliczne wysokie oraz niskie oświetlenie liniowe przy betonowych klombach. Na obszarze Placu Studni przewidziano dodatkowe oświetlenie w formie lamp najazdowych, rozmieszczenie wg rysunku detalu.

Elementy małej architektury

W projekcie zastosowano wybrane elementy małej architektury: ławki betonowe z siedziskiem drewnianym, betonowe klomby z zielenią niską, fontanny liniowe (Plac Jateczny).

6. Bibliografia

Literatura

1. Bierwiazzonek K. 2016. Społeczne znaczenie miejskich przestrzeni publicznych. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego: Katowice. S. 42
2. Chmielewski J.M. 2001. Teoria urbanistyki w projektowaniu i planowaniu miast. Warszawa. S.22.
3. DeTurk S.. 2017. Memory of absence: Contemporary counter-monuments. Art & the Public Sphere (vol.6, no 1, 2). doi: 10.1386/aps.6.1-2.81_1.
4. Gębczyńska-Janowicz, A., Awtuch, A. 2020. "Architektura pomników poświęconych Ofiarom ataków Terrorystycznych Jako Kontynuacja Realizacji Komemoratywnych kształtowanych W postpamięci". Politeja 17 (2(65):273-86.
<https://doi.org/10.12797/Politeja.17.2020.65.19>.
5. Gębczyńska-Janowicz, A.. 2010. Polskie założenia pomnikowe. Rola architektury w tworzeniu miejsc pamięci od połowy XX wieku. Wydawnictwo Neriton: Warszawa.
6. Górski.W. 2018. Lublin mało znany. Wydawca: Polihymnia. Lublin. S.: 79.
7. Jasiński A.. 2013. Architektura w czasach terroryzmu. Wydawnictwo Wolters Kluwer: Warszawa.
8. Jeleński T.; Kosiński W..2009. Jak przetworzyć miejsce: Podręcznik kreowania udanych przestrzeni publicznych. Wydawca: Fundacja Partnerstwo dla Środowiska. Kraków.
9. Królikowski, J.T.. 2011. *Trwanie architektury. Kilka uwag*. Czasopismo techniczne Architektura (R. 108, z. 4-A/1): 217-224. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej: Kraków.
10. Lorens P., Martyniuk-Pęczek J. (red.). 2010. Problemy kształtowania przestrzeni miejskich. Wyd. „Urbanista”, Gdańsk.
11. Michalski M. 2020. Gematria, geometria i inne fenomeny w architekturze judaizmu. Wydawca: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej. Wrocław. S.: 36.
12. Nora P. 1989. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. University of California Press.
13. Oklahoma City National Memorial and Museum. 2015. Journal of American History, (Vol. 102, Is. 3) S. 806–812. <https://doi.org/10.1093/jahist/jav502>
14. Person, A., Butzer, H. E., Butzer, T. 2016. Interview with Hans Butzer and Torrey Butzer, Designers of the Oklahoma City National Memorial. Social Science Quarterly, 97(1). S. 86–95.
15. Petelenz M. 2021. Architektura pamięci. II wojna światowa, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej: Kraków.
16. Petelenz M. 2019. Miejsca pamięci w przestrzeni Paryża. Tanatoturystyka. Przestrzeń Urbanistyka Architektura (vol. 2): s. 61-74. Kraków.
<https://doi.org/10.4467/00000000PUA.19.022.11442>

17. Racoń-Leja K.. 2019. Miasto i Wojna. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej: Kraków.
18. Radecka K.. 2017. Polska sztuka komemoratywna w miejscach pamięci związanych z II Wojną Światową. Funkcja a piękno – signum temporis. Architecturae et Artibus (Vol. 9, no. 2): 29-34. Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej.
19. Rogowska M.. 2016. Przestrzeń Publiczna W Mieście – Zagadnienia Wybrane. Studia KPZK (No 170): 158-164. Polska Akademia Nauk Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju. ISSN 0079-3507.
20. Rytel, G. 2018. The memory of a site. Role and Importance of Material Component in the Becoming of Sites of Memory. Protection of Cultural Heritage, (5), 145-153.
<https://doi.org/10.35784/odk.866>
21. Szmygin B.. 2008. Czy można ochronić świat, który przestał istnieć? W: Przywracanie pamięci : rewitalizacja zabytkowych dzielnic żydowskich w miastach Europy Środkowej / red. nauk. Monika Murzyn-Kupisz, Jacek Purchla ; [tł. z jęz. ang. Monika Myszkiewicz, tł. z jęz. niem. Joanna Czudec ; Międzynarodowe Centrum Kultury].
22. Tanaś S.. 2006. Tanatoturystyka - kontrowersyjne oblicze turystyki kulturowej. Peregrinus Cracoviensis (Z. 17).
23. Ustawa z dnia 31 marca 2021 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym Dz.U. 2021 poz. 741.
24. Projekt Ustawy o miejscach pamięci narodowej z dnia 13.12.2007 r. Stan na 03.03.2022r.
25. Young J.E.. 2016. The Stages of Memory: Reflections on Memorial Art, Loss, and the Spaces Between. (Amherst & Boston: University of Massachusetts Press), 235 pp.
26. Young J.E.. 1992. The COunter-Monument: Memory against Itself in Germany Today. Art. And the Public Sphere. Chicago-Londyn. S. 62.
27. Young J.E.. 2005. The Memorial Process: A Juror's Report from Ground Zero. W: Contentious City: The Politics of Recovery in New York City. Russell Sage Foundation.
28. Zuziak I.. 2011. *Reinkarnacja architektury*. Czasopismo techniczne Architektura (R. 108, z. 4-A/1): 399-406. Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej: Kraków.

Źródła internetowe

1. <https://www.polska1918-89.pl/spoleczenstwo-ii-rzeczypospolitej,22.html>. Dostęp: 10.03.2022.
2. <https://www.archdaily.com/272400/national-september-11-memorial-handel-architects-with-peter-walker> Dostęp: 04.04.2022.
3. <https://www.911memorial.org/visit/memorial/about-memorial>. Dostęp: 04.04.2022.
4. <https://www.911memorial.org/visit/memorial/tribute-light>. Dostęp: 07.04.2022
5. <https://www.history.com/topics/1990s/oklahoma-city-bombing>. Dostęp: 08.04.2022.
6. <https://memorialmuseum.com/experience/the-memorial/>. Dostęp: 08.04.2022.
7. Film pt. „Outdoor Symbolic Memorial Walking Tour”.
<https://www.youtube.com/watch?v=YVs2PU9yeZQ&t=158s>. Dostęp: 08.04.2022.
8. <https://www.holocaustnamenmonument.nl/en/holocaust-memorial-of-names/dutch-holocaust-memorial-of-names/>. Dostęp: 09.04.2022.
9. <https://www.archdaily.com/968809/public-space-at-dutch-holocaust-memorial-of-names-rijnboutt-plus-studio-libeskind>. Dostęp: 09.04.2022.
10. <https://www.holocaustnamenmonument.nl/en/holocaust-memorial-of-names/concept/>. Dostęp: 09.04.2022.
11. <https://elvenezolanocolombia.com/2019/12/medellin-inaugura-parque-en-memoria-de-las-miles-de-victimas-del-narcotrafico/>. Dostęp: 09.04.2022.
12. https://www.archdaily.com/947376/conmemorativo-inflexion-park-pequena-escala-arquitectura-plus-taller-alterno?ad_medium=gallery. Dostęp: 09.04.2022.
13. <https://pqescalaarquitectura.co/proyectos/parque-memorial-inflexion/>. Dostęp: 09.04.2022.
14. <http://mapa.sarp.krakow.pl/obiekt/plac-bohaterow-getta/>. Dostęp: 09.04.2022.
15. <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/historia-lubelskich-zydow/> Dostęp: 03.09.2022.
16. <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/l/264-lublin/99-historia-spolecznosci/137601-historia-spolecznosci> Dostęp: 03.09.2022.
17. <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/umschlagplatz-w-lublinie/> Dostęp: 03.09.2022.

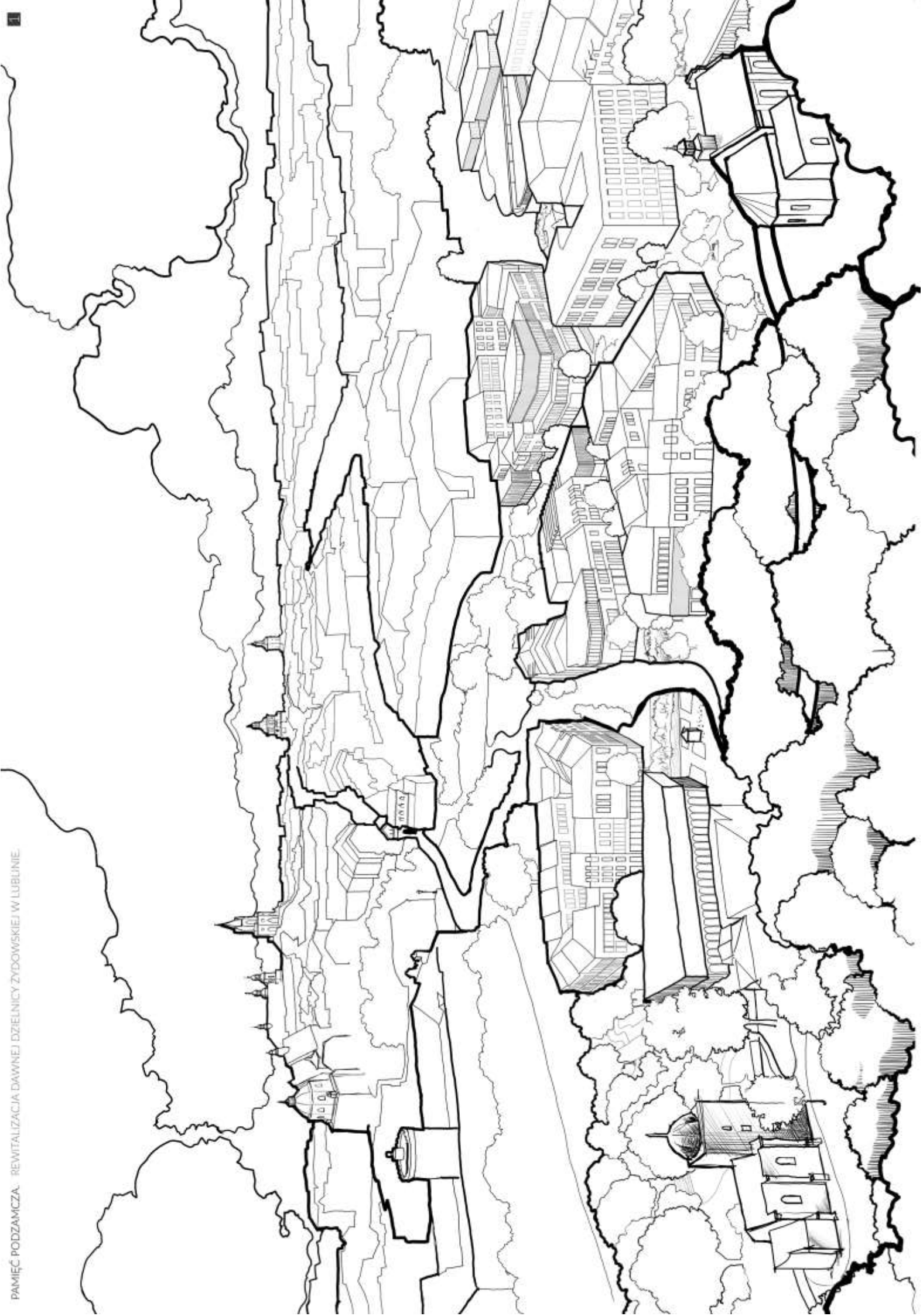
18. Fragment relacji Julii Hartwig z Archiwum Historii Mówionej. Źródło:
[https://teatrnn.pl/historiamowiona/swiadek/Hartwig,_Julia_\(1921-2017\)](https://teatrnn.pl/historiamowiona/swiadek/Hartwig,_Julia_(1921-2017)). Dostęp 04.09.2022.
19. Fragment relacji Reginy Winograd z Archiwum Historii Mówionej. Źródło:
[https://teatrnn.pl/historiamowiona/swiadek/Hartwig,_Julia_\(1921-2017\)](https://teatrnn.pl/historiamowiona/swiadek/Hartwig,_Julia_(1921-2017)). Dostęp 04.09.2022.
20. <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/ulica-szeroka-w-lublinie-nie-istnieje-historia-ulicy/> Dostęp 04.09.2022.
21. <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/architektura-dawnej-dzielnicy-zydowskiej-w-lublinie/>. Dostęp 04.09.2022.
22. <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/kuczki-w-lublinie/>. Dostęp: 04.09.2022.
23. <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/ulica-szeroka-w-lublinie-nie-istnieje-historia-ulicy/> Dostęp 04.09.2022.
24. <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/ulica-szeroka-w-lublinie-nie-istnieje-historia-ulicy/#specyfika-i-koloryt-ulicy-szerokiej> Dostęp 04.09.2022.
25. <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/ulica-ruska-w-lublinie-historia-ulicy/> Dostęp: 04.09.2022.
26. <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/plac-zamkowy-w-lublinie/>. Dostęp: 04.09.2022.
27. <https://teatrnn.pl/pamiec/szlak-pamieci/> Dostęp: 04.09.2022
28. Fragment relacji Julii Hartwig z Archiwum Historii Mówionej. Źródło:
[https://teatrnn.pl/historiamowiona/swiadek/Hartwig,_Julia_\(1921-2017\)](https://teatrnn.pl/historiamowiona/swiadek/Hartwig,_Julia_(1921-2017)). Dostęp 04.09.2022.

- Il. 1 Schemat ilustrujący etapy pracy badawczej, oprac. własne.
- Il. 2 The National September 11 Memorial. Widok ba baseny wyznaczające ślad po wieżach WTC Źródło: <https://handelarchitects.com/project/national-september-11-memorial>
- Il. 3 Plan zagospodarowania terenu, Źródło:
<https://www.archdaily.com/272400/national-september-11-memorial-handel-architects-with-peter-walker>
- Il. 4 Park miejski stanowiący otoczenie dla założenia kommemoratywnego. Źródło:
<https://www.911memorial.org/support/donate/sponsor-cobblestone>
- Il. 5 Wykonana z brązu krawędź zbiornika wodnego. Źródło:
<https://www.911memorial.org/support/donate/sponsor-cobblestone>
- Il. 6 Plan zagospodarowania terenu. Źródło:
<https://memorialmuseum.com/experience/the-memorial/>
- Il. 7 Pole Pustych Krzesel. Źródło: <https://memorialmuseum.com/museum/about-us/>
- Il. 8 Widok z góry na przestrzeń kommemoratywną. Źródło:
<https://www.wsj.com/articles/the-oklahoma-city-national-memorial-museum-1411419897>
- Il. 9 Forma Memoriału . Źródło: <https://libeskind.com/work/names-monument/>
- Il. 10 Plac zagospodarowania placu. Źródło: <https://libeskind.com/work/names-monument/>
- Il. 11 Każda z 102000 cegieł uzupełniona jest informacją na temat pojedynczej ofiary. Źródło: <https://libeskind.com/work/names-monument/>
- Il. 12 Posadzka skweru została wykonana z częściowo przepuszczalnej nawierzchni. Źródło: <https://libeskind.com/work/names-monument/>
- Il. 13 Szczelina między ceglany murem a lustrzaną formą. Źródło:
<https://libeskind.com/work/names-monument/>
- Il. 14 Widok z góry na Inflexión Memorial Park. Źródło:
https://www.archdaily.com/947376/conmemorativo-inflexion-park-pequena-escala-arquitectura-plus-taller-alterno?ad_medium=gallery.
- Il. 15 Zielone tarasy, Droga Bohaterów z monolitami. Źródło:
https://www.archdaily.com/947376/conmemorativo-inflexion-park-pequena-escala-arquitectura-plus-taller-alterno?ad_medium=gallery.
- Il. 16 Przekrój przez teren parku. Źródło:
https://www.archdaily.com/947376/conmemorativo-inflexion-park-pequena-escala-arquitectura-plus-taller-alterno?ad_medium=gallery.
- Il. 17 Mur pamięci wykonany z czarnego marmuru jest perforowany. Źródło:
https://www.archdaily.com/947376/conmemorativo-inflexion-park-pequena-escala-arquitectura-plus-taller-alterno?ad_medium=gallery.
- Il. 18 Po zmroku mur podświetlany jest od wewnątrz, tworząc efekt gwiazdnej konstelacji. Źródło: <https://www.eltiempo.com/colombia/medellin/parque-conmemorativo-construido-sobre-las-ruinas-del-edificio-monaco-de-pablo-escobar-445292>
- Il. 19 Plac Bohaterów Getta. Źródło: <https://archirama.muratorplus.pl/architektura>

- Il. 20 Formy krzeseł wykonane zostały z brązu i żeliwa. Źródło: <https://sztuka-architektury.pl/article/2518/plac-bohaterow-getta-w-krakowie>
- Il. 21 Plac nie oferuje dodatkowych funkcji w postaci usług lub terenu zielonego. Źródło: <https://sztuka-architektury.pl/article/2518/plac-bohaterow-getta-w-krakowie>
- Il. 22 Schemat struktury urbanistycznej sprzed likwidacji getta (przed 1942). Autor: Opracowanie Własne.
- Il. 23 Ulica Szeroka. Autor: Stefan Kielsznia.
- Il. 24 Studzienka wodociągowa przy ulicy Szerokiej. Źródło: Archiwum Teatru NN
- Il. 25 Widok z Czwartku. Lata 50 XX w. Autor: Edward Hartwig
- Il. 26 Ulica Szeroka. Źródło: Archiwum Teatru NN.
- Il. 27 Rzeką Czechówka przed regulacją. Źródło: Archiwum Teatru NN.
- Il. 28 Widok na ulicę Ruską i kościół św. Mikołaja. Źródło: Archi
- Il. 37 Schemat struktury urbanistycznej po likwidacji getta (po 1942), zestawiony z nieistniejącą zabudową getta (kolor czerwony). Autor: Opracowanie Własne.
- Il. 30 Widok na teren projektu od strony wschodniej. Widoczna Cerkiew i Zamek. Autor: M. Zyga
- Il. 31 Widok na studnię przy Ruskiej. Autor: M. Zyga
- Il. 32 Widok w stronę południową. Widoczny dworzec PKS. Autor: M. Zyga
- Il. 34 Widok w stronę ulicy Nadstawnej i Lubartowskiej. Autor: M. Zyga
- Il. 35 Widok na Al. Tysiąclecia. Autor: M. Zyga
- Il. 33 Widok z ulicy Nadstawnej w stronę Starego Miasta. Autor: M. Zyga.

Spis Tabel

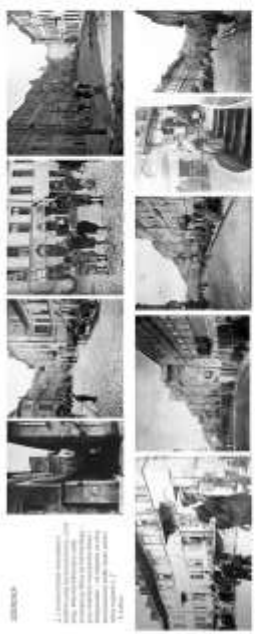
1. Tabela 1. Cechy miejskiej przestrzeni publicznej opracowane na podstawie publikacji „Jak przetworzyć miejsce” [Jeleński T.; Kosiński W]. Oprac. Własne.
2. Tabela 2. Zestawienie cech miejsc pamięci z cechami przestrzeni publicznych. Cechy miejsc pamięci opracowane na podstawie publikacji „Polskie założenia pomnikowe...” [A. Gębczyńska-Janowicz]. Oprac. Własne.
3. Tabela 3. Podział wybranych typologii miejsc pamięci, opracowany na podstawie publikacji „Architektura Pamięci...” [M. Petelenz] oraz „The memory of a site...” [G. Rytel]. Oprac. Własne.
4. Tabela 4. Zestawienie prezentujące ocenę badanych przykładów pod kątem spełnienia kryteriów. Oprac. Własne.

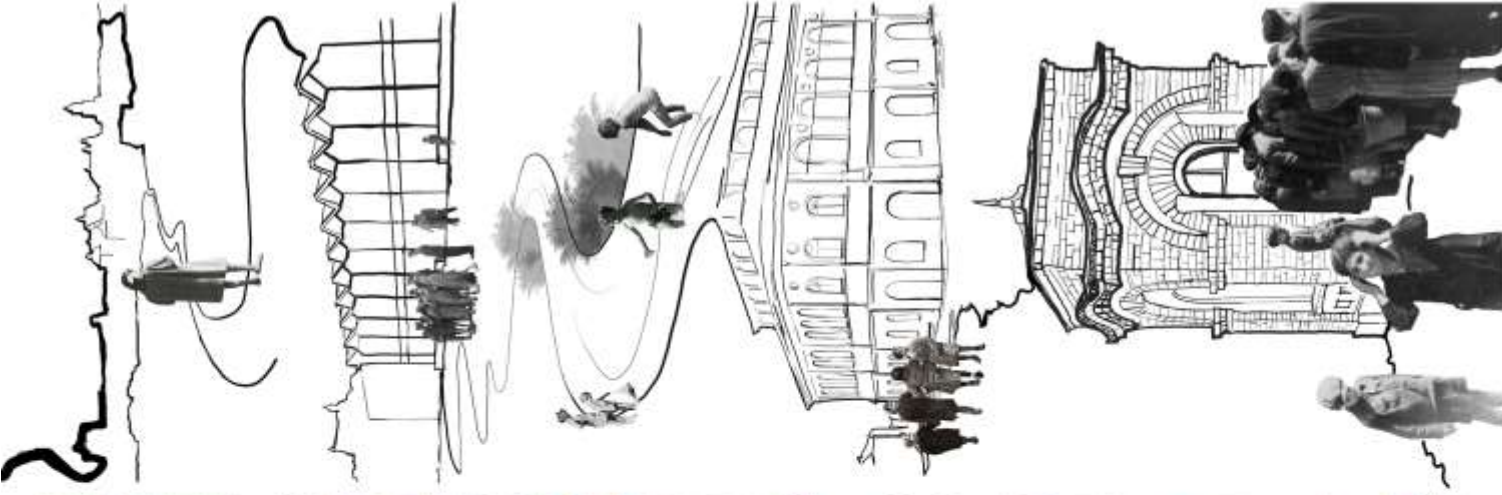

PAMIĘĆ PODZAMCZA.

REWITALIZACJA DAWNEJ DZIELNICY ŻYDOWSKIEJ W LUBLINIE

[illegible]

WYKŁADY DYPLOMOWE MAGISTERSKA | AUTOR: INŻ. ARCH. MICHAŁINA TYGA | PROMOTOR: DR INŻ. ARCH. DAMIAN

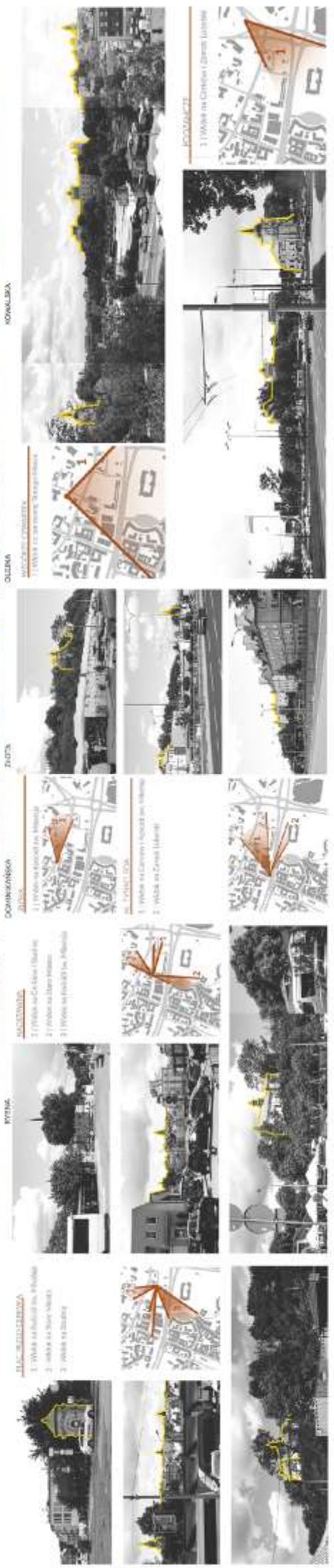
[illegible]

ANALIZA STANU KOLORU I STRUKTURY

1	GRODZKA	with	k	2	with	k	3	with	k	4	with	k	5	with	k	6	with	k	7	with	k	8	with	k	9	with	k	10	with	k	11	with	k	12	with	k	13	with	k	14	with	k	15	with	k	16	with	k	17	with	k	18	with	k	19	with	k	20	with	k	21	with	k	22	with	k	23	with	k	24	with	k	25	with	k	26	with	k	27	with	k	28	with	k	29	with	k	30	with	k	31	with	k	32	with	k	33	with	k	34	with	k	35	with	k	36	with	k	37	with	k	38	with	k	39	with	k	40	with	k	41	with	k	42	with	k	43	with	k	44	with	k	45	with	k	46	with	k	47	with	k	48	with	k	49	with	k	50	with	k	51	with	k	52	with	k	53	with	k	54	with	k	55	with	k	56	with	k	57	with	k	58	with	k	59	with	k	60	with	k	61	with	k	62	with	k	63	with	k	64	with	k	65	with	k	66	with	k	67	with	k	68	with	k	69	with	k	70	with	k	71	with	k	72	with	k	73	with	k	74	with	k	75	with	k	76	with	k	77	with	k	78	with	k	79	with	k	80	with	k	81	with	k	82	with	k	83	with	k	84	with	k	85	with	k	86	with	k	87	with	k	88	with	k	89	with	k	90	with	k	91	with	k	92	with	k	93	with	k	94	with	k	95	with	k	96	with	k	97	with	k	98	with	k	99	with	k	100	with	k	101	with	k	102	with	k	103	with	k	104	with	k	105	with	k	106	with	k	107	with	k	108	with	k	109	with	k	110	with	k	111	with	k	112	with	k	113	with	k	114	with	k	115	with	k	116	with	k	117	with	k	118	with	k	119	with	k	120	with	k	121	with	k	122	with	k	123	with	k	124	with	k	125	with	k	126	with	k	127	with	k	128	with	k	129	with	k	130	with	k	131	with	k	132	with	k	133	with	k	134	with	k	135	with	k	136	with	k	137	with	k	138	with	k	139	with	k	140	with	k	141	with	k	142	with	k	143	with	k	144	with	k	145	with	k	146	with	k	147	with	k	148	with	k	149	with	k	150	with	k	151	with	k	152	with	k	153	with	k	154	with	k	155	with	k	156	with	k	157	with	k	158	with	k	159	with	k	160	with	k	161	with	k	162	with	k	163	with	k	164	with	k	165	with	k	166	with	k	167	with	k	168	with	k	169	with	k	170	with	k	171	with	k	172	with	k	173	with	k	174	with	k	175	with	k	176	with	k	177	with	k	178	with	k	179	with	k	180	with	k	181	with	k	182	with	k	183	with	k	184	with	k	185	with	k	186	with	k	187	with	k	188	with	k	189	with	k	190	with	k	191	with	k	192	with	k	193	with	k	194	with	k	195	with	k	196	with	k	197	with	k	198	with	k	199	with	k	200	with	k	201	with	k	202	with	k	203	with	k	204	with	k	205	with	k	206	with	k	207	with	k	208	with	k	209	with	k	210	with	k	211	with	k	212	with	k	213	with	k	214	with	k	215	with	k	216	with	k	217	with	k	218	with	k	219	with	k	220	with	k	221	with	k	222	with	k	223	with	k	224	with	k	225	with	k	226	with	k	227	with	k	228	with	k	229	with	k	230	with	k	231	with	k	232	with	k	233	with	k	234	with	k	235	with	k	236	with	k	237	with	k	238	with	k	239	with	k	240	with	k	241	with	k	242	with	k	243	with	k	244	with	k	245	with	k	246	with	k	247	with	k	248	with	k	249	with	k	250	with	k	251	with	k	252	with	k	253	with	k	254	with	k	255	with	k	256	with	k	257	with	k	258	with	k	259	with	k	260	with	k	261	with	k	262	with	k	263	with	k	264	with	k	265	with	k	266	with	k	267	with	k	268	with	k	269	with	k	270	with	k	271	with	k	272	with	k	273	with	k	274	with	k	275	with	k	276	with	k	277	with	k	278	with	k	279	with	k	280	with	k	281	with	k	282	with	k	283	with	k	284	with	k	285	with	k	286	with	k	287	with	k	288	with	k	289	with	k	290	with	k	291	with	k	292	with	k	293	with	k	294	with	k	295	with	k	296	with	k	297	with	k	298	with	k	299	with	k	300	with	k	301	with	k	302	with	k	303	with	k	304	with	k	305	with	k	306	with	k	307	with	k	308	with	k	309	with	k	310	with	k	311	with	k	312	with	k	313	with	k	314	with	k	315	with	k	316	with	k	317	with	k	318	with	k	319	with	k	320	with	k	321	with	k	322	with	k	323	with	k	324	with	k	325	with	k	326	with	k	327	with	k	328	with	k	329	with	k	330	with	k	331	with	k	332	with	k	333	with	k	334	with	k	335	with	k	336	with	k	337	with	k	338	with	k	339	with	k	340	with	k	341	with	k	342	with	k	343	with	k	344	with	k	345	with	k	346	with	k	347	with	k	348	with	k	349	with	k	350	with	k	351	with	k	352	with	k	353	with	k	354	with	k	355	with	k	356	with	k	357	with	k	358	with	k	359	with	k	360	with	k	361	with	k	362	with	k	363	with	k	364	with	k	365	with	k	366	with	k	367	with	k	368	with	k	369	with	k	370	with	k	371	with	k	372	with	k	373	with	k	374	with	k	375	with	k	376	with	k	377	with	k	378	with	k	379	with	k	380	with	k	381	with	k	382	with	k	383	with	k	384	with	k	385	with	k	386	with	k	387	with	k	388	with	k	389	with	k	390	with	k	391	with	k	392	with	k	393	with	k	394	with	k	395	with	k	396	with	k	397	with	k	398	with	k	399	with	k	400	with	k	401	with	k	402	with	k	403	with	k	404	with	k	405	with	k	406	with	k	407	with	k	408	with	k	409	with	k	410	with	k	411	with	k	412	with	k	413	with	k	414	with	k	415	with	k	416	with	k	417	with	k	418	with	k	419	with	k	420	with	k	421	with	k	422	with	k	423	with	k	424	with	k	425	with	k	426	with	k	427	with	k	428	with	k	429	with	k	430	with	k	431	with	k	432	with	k	433	with	k	434	with	k	435	with	k	436	with	k	437	with	k	438	with	k	439	with	k	440	with	k	441	with	k	442	with	k	443	with	k	444	with	k	445	with	k	446	with	k	447	with	k	448	with	k	449	with	k	450	with	k	451	with	k	452	with	k	453	with	k	454	with	k	455	with	k	456	with	k	457	with	k	458	with	k	459	with	k	460	with	k	461	with	k	462	with	k	463	with	k	464	with	k	465	with	k	466	with	k	467	with	k	468	with	k	469	with	k	470	with	k	471	with	k	472	with	k	473	with	k	474	with	k	475	with	k	476	with	k	477	with	k	478	with	k	479	with	k	480	with	k	481	with	k	482	with	k	483	with	k	484	with	k	485	with	k	486	with	k	487	with	k	488	with	k	489	with	k	490	with	k	491	with	k	492	with	k	493	with	k	494	with	k	495	with	k	496	with	k	497	with	k	498	with	k	499	with	k	500	with	k	501	with	k	502	with	k	503	with	k	504	with	k	505	with	k	506	with	k	507	with	k	508	with	k	509	with	k	510	with	k	511	with	k	512	with	k	513	with	k	514	with	k	515	with	k	516	with	k	517	with	k	518	with	k	519	with	k	520	with	k	521	with	k	522	with	k	523	with	k	524	with	k	525	with	k	526	with	k	527	with	k	528	with	k	529	with	k	530	with	k	531	with	k	532	with	k	533	with	k	534	with	k	535	with	k	536	with	k	537	with	k	538	with	k	539	with	k	540	with	k	541	with	k	542	with	k	543	with	k	544	with	k	545	with	k	546	with	k	547	with	k	548	with	k	549	with	k	550	with	k	551	with	k	552	with	k	553	with	k	554	with	k	555	with	k	556	with	k	557	with	k	558	with	k	559	with	k	560	with	k	561	with	k	562	with	k	563	with	k	564	with	k	565	with	k	566	with	k	567	with	k	568	with	k	569	with	k	570	with	k	571	with	k	572	with	k	573	with	k	574	with	k	575	with	k	576	with	k	577	with	k	578	with	k	579	with	k	580	with	k	581	with	k	582	with	k	583	with	k	584	with	k	585	with	k	586	with	k	587	with	k	588	with	k	589	with	k	590	with	k	591	with	k	592	with	k	593	with	k	594	with	k	595	with	k	596	with	k	597	with	k	598	with	k	599	with	k	600	with	k	601	with	k	602	with	k	603	with	k	604	with	k	605	with	k	606	with	k	607	with	k	608	with	k	609	with	k	610	with	k	611	with	k	612	with	k	613	with	k	614	with	k	615	with	k	616	with	k	617	with	k	618	with	k	619	with	k	620	with	k	621	with	k	622	with	k	623	with	k	624	with	k	625	with	k	626	with	k	627	with	k	628	with	k	629	with	k	630	with	k	631	with	k	632	with	k	633	with	k	634	with	k	635	with	k	636	with	k	637	with	k	638	with	k	639	with	k	640	with	k	641	with	k	642	with	k	643	with	k	644	with	k	645	with	k	646	with	k	647	with	k	648	with	k	649	with	k	650	with	k	651	with	k	652	with	k	653	with	k	654	with	k	655	with	k	656	with	k	657	with
---	---------	------	---	---	------	---	---	------	---	---	------	---	---	------	---	---	------	---	---	------	---	---	------	---	---	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------	---	-----	------

ANALIZA KOLORU

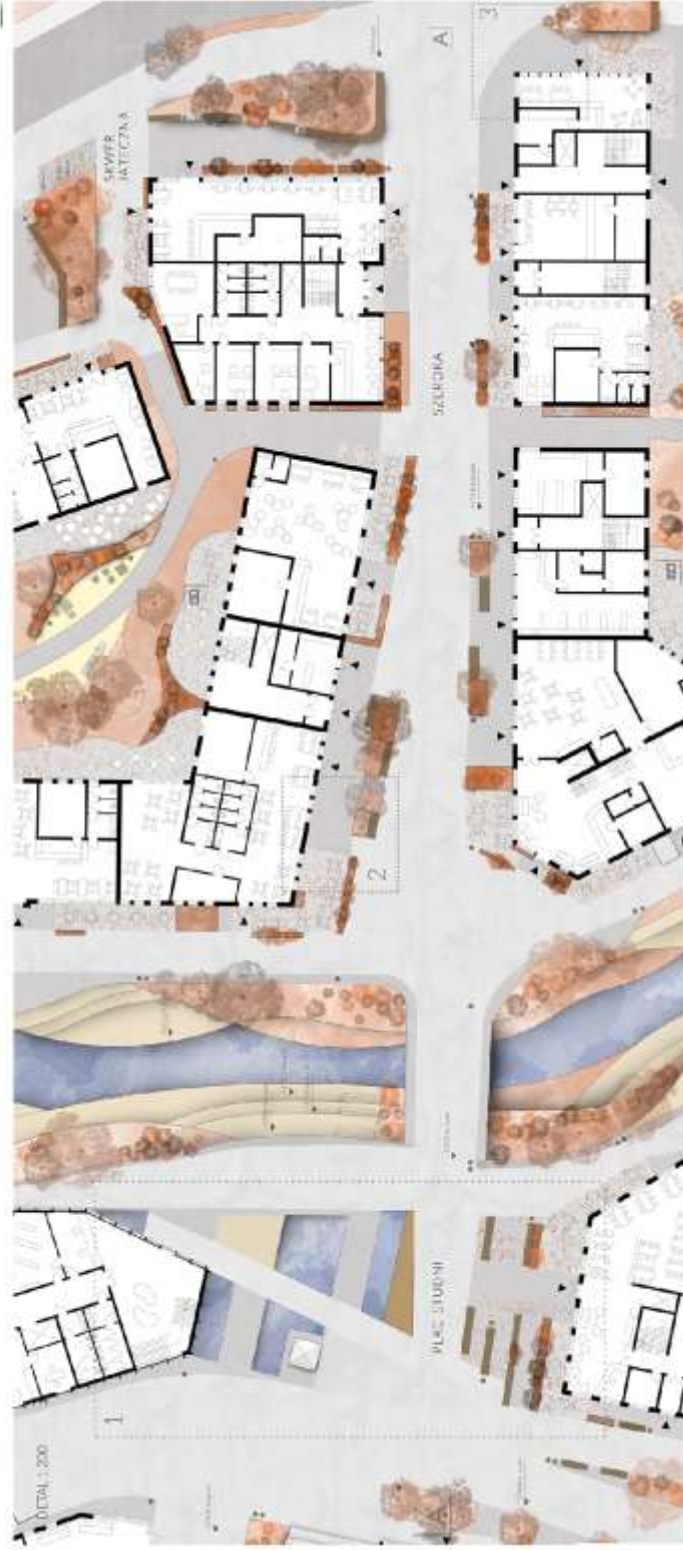

PR7FSTRZENIE PAMIĘCI

PLAC STUDIOS

[illegible]

Ramiejsze są też, lepiej nadające się, przede wszystkim do studiów, druki i kserokopie. Książka z lampą nakładkową będzie widoczniejsza w oparciu o podświetlenie światła niż w oparciu o światło zewnętrzne.

SERVIER JATECZNA

[illegible]